

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

H. Veldman

...EMANUMMER**50 JAAR BEVRIJDING!****H. Veldman 613**

50 jaar bevrijding!

P. Schelling 614

Vrijheid

H. Veldman 618
898-1945)**J. Revius 624**

Gedichten

B. van der Ros 625Van persvrijheid naar
persknechting**J. Klamer 631**Dr. R.J. Dam: Geestelijk
leidsman in het verzet**P. Th. Bareman 634**
... Alle malen zal ik wenen...**Crista Lok 637**50 jaar na de holocaust:
een les voor Europa of...?**H. Veldman 639**Dietrich Bonhoeffer
(1906-1945)**H. Veldman 642**

Boekbesprekingen

Het herdenken van 50 jaar vrijheid bepaalt ons weer bij het grote goed dat de Here God ons gaf vrij te zijn van dwang en terreur. Vrij om God te dienen en onze naaste. Maar... is er toch niet iets dat aan onze vrijheid knaagt? Geeft de vrijheid ons wel al haar prachtige kleuren te zien? Of komen die pas goed tot hun recht in contrast met...?

In dit themanummer stellen we met ds. P. Schelling onze bijbels-kritische vragen naar de kwaliteit van de vrijheid. Herdenken we vervolgens meester Binne Roorda die ons 50 jaar geleden voorging in de strijd voor 'recht en gerechtigheid' - basisgegevens voor de ware vrijheid! We kijken terug naar de persvrijheid 1940-1945 in een knap overzicht van de oud-journalist B. van der Ros. Terwijl ds. J. Klamer een schets geeft van dr. R.J. Dam, die kort voor de bevrijding zijn verzet tegen de Nazi's beëindigde voor een vuurpeloton. Tussendoor kreeg de Calvinistische dichter Jacobus Revius het woord via enkele passende gedichten uit de tijd dat ons land tegen Spanje streed voor de vrijheid van geweten.

Onze blik richten we ook op de Duitsers via een bijdrage van P.Th. Bareman over de Nederlandse oorlogsliteratuur en een essay van de Zwolse middelbare scholier Crista Lok. Waarna Dietrich Bonhoeffer en zijn opvallende boodschap voor de naoorlogse generaties in kerk en samenleving ons worden voorgehouden.

Een tweetal boekbesprekingen completeren dit herdenkingsnummer.

Onvoltooid en voltooid

Vrijheid

De redactie wijdt een speciaal nummer van *De Reformatie* aan wat we de laatste maanden gewend zijn te noemen 'de vijftigste mei'. Zij vroeg mij ter inleiding daarop de lezer voor te gaan in een overdenking van dat prachtige woord 'vrijheid'.

KERNREDACTIE:

PROF. DR. M. TE VELDE,
DRS. Gd. VAN MIDDELKOOP.

OVERIGE REDACTIELEDEN:

DRS. R. TER BEEK, DRS. B. BOS,
DRS. A.L.Th. DE BRUJNE, DRS. R. LUITEN,
PROF. DR. C.J. DE RUIJTER,
DRS. A. DE SNOO.

MEDEWERKERS:

J.J.D. BAAS, DRS. C.J. HAAK,
J.M. DE JONG, DRS. J. SMELIK,
DRS. H. VELDMAN.

REDACTIE-ASSISTENT:

W.L. DE GRAAFF, Wortmanstraat 138, 8265
AG Kampen, Tel. (05202) 31201.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:
De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA te Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES:

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V.,
Postrekening 406040 t.n.v.,
De Reformatie, Goos, Postbus 25, 4460 AA
Goos. Tel. (01100) 15591.

ABONNEMENT:

f 85,75 per jaar; f 46,25 per halfjaar; studenten f 70,25 per jaar (binnenland). Buitenland: f 144,50 per jaar (zeepost).

Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn (opzegging van jaarabonnement vóór 1 november, van een halfjaarabonnement vóór 1 juni).

Losse nummers f 1,95 (excl. porto).

De Reformatie is op cassette verkrijgbaar bij de Stichting Bralectah. Tel. (05210) 15946.

ADVERTENTIES:

Prijs: f 0,84 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

ISSN 0165-5191

Ter inleiding. Niet om de inhoud van het nummer bij de lezers te introduceren. De artikelen zullen hun eigen introductie hebben en goede wijn zal geen krans behoeven. Nee, we moeten eerst gewoon nadenken over 'vrijheid'. Vrijheid als vrucht van bevrijding. De vrijheid die wij bezitten, waarin wij leven. Nu alweer vijftig jaar h g . Even natuurlijk als de adem in onze longen.

Nou ja, natuurlijk? Een geschenk van de levende God, die ons leven en adem en alles geeft (Hand. 17: 25). En het is goed om soms ook over de vanzelfsprekendste dingen g& na te denken.

Vrijheid

Het woord zal voor ieder van ons een eigen aparte klank hebben. Maar ik denk dat onze gedachten gauw één kant uit gaan, wanneer ik vraag: Hoe royaal, hoe rond, hoe vrij is onze vrijheid eigenlijk? Ik moet zeggen – en ik wil de lezer langs dat denkpad eerst even meenemen –, dat Vrouwe Vrijheid mij eigenlijk wat verwijtend aankijkt als ik de straat op ren en het feest van de bevrijding ga vieren. Vrijheid? Wie? Waar?

Onvoltooide vrijheid

We worden in deze dagen weer op allerlei manieren geconfronteerd met de raadselachtige bestialiteit van het systeem van het Derde Rijk. Raadselachtig: hoe heeft de satan in de helse hitte van zijn opstand tegen God en zijn Gezalfde toch kans gezien, zoveel vernietigingskracht samen te ballen? Bestialiteit: wat heeft deze satan toch voor h e k krachten ontketend die van veel gewone Duitse man-

nen perfect organiserende en georganiseerde beesten maakten? We gedenken met ontroering de miljoenen mensen die onder dat geweld hun ziel niet meer in leven hebben weten te houden. En onze gedachten zijn niet minder bij hen voor wie het iedere dag '4 mei' is en die nog steeds badend in hun zweer wakker worden van de tafereelen die in hun geest zijn gebrand. We kijken erop terug gelukkig, op die vreselijke tijd.

Ja, maar we weten dat op de Balkan het wapen van de wraak niet tot zwijgen te brengen is voor het is uitgewoed. Nota bene: mensen die vijftig jaar geleden samen als leeuwen vochten tegen Hitlers horden, 'zuiveren' nu elkaar 'uit'. En we krijgen vandaar dezelfde en soms ergere beestachtigheden gerapporteerd. Alleen de s — wa op het gebeurt, verschilt. Bijvoorbeeld datgene waarvan een man wordt verdacht die onlangs door Duitsland aan het VN-tribunaal in Den Haag is uitgeleverd. Er kwamen dingen over hem in de publiciteit die aan een stinkend riool doen denken. Het speelde zich af dicht bij dan Auschwitz van ons uit gezien.

En intussen zeggen kenners dat de wapenstilstand alleen maar diende om de eigen wonden te likken, de gevechtskracht te reorganiseren en beter weer af te wachten. Het zwaard van de eeuwenoude wraak moet blijkbaar inderdaad eerst zij uitgevreten voor het zich in de schede laat steken.

Vrijheid? Wie? Waar?

Ik denk aan honderdduizenden Afrikaanse mensen in Ruanda die van de ene op de andere dag zo maar ineens weer voor een massa

vuurpeloton staan. Soldaten van een zich verantwoordelijk noemen- de regering laten sen massa mensen – toch niet allemaal & vijanden en moordenaars van vorig jaar? – een aantal nachten in de open lucht doorbrengen en als ze dan uit puur zelfbehoud proberen het kordon te doorbreken, worden gewoon de machinegeweren op hen leeggeschoten. Om van de kap messen maar niet te spreken. Het kamp is nu leeg; de bulldozers kunnen hun werk gaan doen om de duizenden lijken te verwijderen... In een land dat bezig is met westerse hulp op te krabbelen van de massaslachting van een jaar geleden... Trouwens, van de burgeroorlogen in Angola, Liberia, Soedan, Eritrea enz. enz. horen we niet zoveel meer. Maar zijn ze uitgewoed? Wie heeft dit onverantwoordelijke spel met mensenlevens toch geleerd aan deze prachtige Afrikaanse mensen? Satan heeft hun landen volgestopt met westers wapentuig dat bij ons overbodig was geworden. En we verdienen ar nog goed aan ook!

Vrijheid? Wie? Waar?

Wat veerden we op toen in ruim vijf jaar geleden de muur viel! Met donderend geraas stortte heel het kaartenhuis van het communistische systeem in. Maar wat bleek het te hebben teweeggebracht! De landen bleken uitgebuit w leeggeroofd en de infrastructuur had de kwaliteit van een verroeste spoorrail. Met als gevolg: & verarmde economieën en honderdduizenden mensen die nu allemaal mogen zeggen wat ze denken – als ze dat nog niet verleerd zijn tenminste –, maar geen hap eten hebben en die al bedelend moeten zien te veroveren.

Vrijheid? Wie? Waar?

We wijzen met de vinger naar het gigantische Chinese continent: miljoenen mensen die zuchten onder de leegte van een totaal achterhaalde ideologie, die in d e tijd op een slimme manier verbonden moet

worden met een westers kapitalistisch systeem.

Maar intussen ballen we diezelfde vingers tot een vuist, als een kwart procent van dit of dat aan ons inkomen wordt onthouden. Want de ideologie van het kapitaal en de vrije markt heeft ons aangetast, veel meer dan we willen weten. En niemand van ons is in staat om zich ervan te ontdoen.

We ontdoen ons liever van d die buitenlanders die onze plaatsen zodig moeten innemen...

Vrijheid?

Ik bedoel maar! De dagelijkse beelden en verslagen van onvrijheid en slavernij van het geweld zijn actueler dan die van de vrijheid. Vrouwe Vrijheid kijkt mij met een verwijtende blik aan. Ze zegt: Prima dat u uw bevrijding herdenkt en uw vrijheid viert, maar u behoort tot de happy few in deze wereld...!

Feestelijke vrijheid

Nu hoeft een mens niet altijd alles. Ik bedoel: een mens hoeft niet altijd aan alles tegelijk te denken. De verwijtende blik van Vrouwe Vrijheid dwingt mij eerst tot de stille en ootmoedige overwegingen van de 4e mei. Om met ontroering het verleden te gedenken en het heden onder ogen te zien.

Maar zij zou mij even verwijtend aankijken, als ik op de 4 mei nog op mijn stoel bleef zitten. Terwijl ik als het ware de rupsbanden van de Canadese tanks door mijn straat hoor ratelen.

Vrijheid?

We zien in deze dagen prachtige beelden van hoe het ging, vijftig jaar geleden. Overal vlaggen, van torens, van huizen en gebouwen. En van die vermagerde mensen in hun ouderwetse pakken en jurken – ja, zo zagen we eruit toen! –, op pleinen en straten, in drommen op en rond de voertuigen van K&Vrijders, juichend, hossend, & send, met stralende gezichten. Een land, een volk barst los uit zijn

knellende banden. Vrij!

W e zien in deze tijd ook telkens opnieuw andere beelden: van de bevrijding van de vernietigingskampen. Het aangrijpendst zijn de blikken van op de rand van de dood balancerende kampgevangenen, waarin alle onmenselijke lead dat hun is aangedaan, te lezen valt. En als ze dan ineens oog in oog met hun bevrijders staan, dan ligt er in hun blik een ontroerende verbazing om het onvoorstelbare. Echt? Voorbij? Vrij? Hoevelen zijn er daarna niet alsnog gestorven!

Vrijheid?

We herinneren ons nog levendig de beelden van ruim vijf jaar geleden: de val van de muur. Je voelde in de voorafgaande dagen hoe de spanning opliep en hoe de 'leiders' geen greep meer hielden op een volk dat zijn vrijheid rook. En toen ineens was het zover: al die mensen de muur op en al die Trabi's door de gaten heen naar het Westen. En maar zwaaien en maar gek doen. We maakten het dankzij de moderne media mee als stonden we erbij. Die uitgelaten mensen, die gezichten vooral: één in grote ogen gestolde verrassing, ogen waarin de angst nog te lezen was. Echt? Vrij!

En dat vieren wij deze 'vijftigste mei'. We nemen Vrouwe Vrijheid op de schouders en gaan de straat op. Want ieder moet het zien, ieder moet het horen: Ze hebben zich overgegeven, we zijn vrij! Ik herinner me een jongen die vanaf september 1944 al met de Engelsen in zijn huis en achtertuin leefde. Op 'de 5e mei 1945' liep hij met zijn vader door een straat, toen iemand uit een bovenhuis riep: Ze hebben gecapituleerd! En die jongen vroeg zijn vader: Wat is dat, vader, capituleren? W e zijn vrij, jongen, zei de vader; nu het hele land!

Inderdaad, het greep zo diep in dat ieder die het meemaakte, nu nag weet waar hij was toen het bericht hem h i k t e .

Och, voor ons die de Schrift kennen, is het beeld niet vreemd.

Vrouwen gaven de toon aan onderleiding van Mirjam bij de Dode Zee. We zien ze voor ons, met hun stralende lach en hun fonkelende ogen, hun heldere stemmen en de rinkelende tamboerijn boven hun hoofd. Vrij! En het was me een beklemming, de bergen opzij, het water vóór en Farao achter! Maar de HERE had een pad door de zee gemaakt (Ex. 14 : 15)! De God die ijzer met handen kan breken en die nooit voor één gat te vangen is, want Hij is een God van uitreddingen, van uitkomsten tegen de dood (Psalm 68 : 21). De God die het voor de terugkerende gevangenen van Sion maakte als droonden zij (Psalm 126 : 1).

Al dat juichen en stralen, al &t weer mogen wandelen in het vrolijk levenslicht, waarvan vooral de Psalmen zo vol zijn, de Geest vat het in Psalm 124 samen in het beeld van de gevangen vogel. Die heeft in zijn angst en beklemming alle hoeken en gaten van het klapnet al onderzocht en dan ineens ontdekt hij dat de strik gebroken is. Hij wurmt zich het net uit en fladdert weg. Zo ontkwam onze ziel, zegt de dichter. Weg! Vrij!

Natuurlijke vrijheid

Vrijheid

Wat is dit toch, aan de ene kant de verlegenheid met alle onvrijheid en slavernij in deze wereld en aan de andere kant de uitgelaten vreugde van de bevrijding?

Wel, het is zoals we begonnen: vrijheid hoort bij het leven zoals adem in de longen.

Ja, ik noemde haar een geschenk van de levende God, die ons leven en adem en alles geeft (Hand. 17 : 25). Want ook onze 'natuur' is een geschenk van de God die het leven schept en in stand houdt. Maar tegen die achtergrond mogen we spreken over de natuurlijke vrijheid van een mensenkind, om ons tot die kroon van de schepping te beperken.

Ik denk aan een woord van de apostel Paulus. In zijn verhaal over 'het lijden van deze tijd' komt hij op een moment te spreken over 'de vrijheid van de heerlijkheid van de kinderen Gods' (Rom. 8 : 21). De 'kinderen Gods', dat zijn de mensen die door Christus uit de greep van de boze zijn gekocht en vervolgens door zijn Geest tot het leven in de gemeenschap met hem zijn bevrijd (vs. 1-17). Zij delen nu nog in zijn lijden, maar zullen als zijn medeërfgenen straks delen in zijn verheerlijking, de heerlijkheid die Hij bij de Vader geniet en na de jongste dag volledig genieten zal (vs. 17). Broers van de Zoon zijn zij, in de heerlijkheid van de Zoon zullen zij Men.

Welnu, zij ontvangen een bij die heerlijkheid behorende vrijheid. Bij de glorie van het in Gods eeuwige gemeenschap verkerende mensenleven behoort vrijheid. Zo natuurlijk als de adem in de longen. Ach, het is w eenvoudig, zo met het leven zelf gegeven. In de eerste periode van de schepping kwam het al spoedig aan de orde. God had tegen zijn mensenkind gezegd dat hij van alle bomen in de hof vrij mocht eten, maar van die ene niet (2 : 16v). Dat was de vrijheid, de levensruimte die Adam en zijn vrouw ontvingen voor hun levens-taak (1 : 28, 2 : 15). Maar die stelde satan ter discussie: God heeft zeker wel gezegd: U mag niet eten van enige boom in de hof? Q : 1) En toen Eva na aanvankelijk verzet zich liet verleiden en ook haar man in de ellende meenam, toen was daarmee ook hun vrijheid stuk. Ze veranderde in slavernij aan de vruchteloosheid en de vergankelijkheid (Gen. 3 : 17-19, Rom. 8 : 20-21a) en de glorie van het mensenleven verdoofte.

Tja, bij het stof van dood hoort slavernij (Hebr. 2 : 15), bij de glans van het leven hoort vrijheid.

Voltooide vrijheid

Paulus spreekt, zo ontdekten we, over die vrijheid van de heerlijk-

heid van Gods kinderen in het kader van zijn verhaal over 'het lijden van deze tijd' (Rom. 8 : 18vv). Hij spreekt van een schepping die met reikhalzend verlangen uitziet naar het moment waarop de nieuwe mensen van God openbaar worden, aan het licht komen (vs. 19). Geen wonder, want toen Adam ongehoorzaam werd heeft God om hem de hele schepping met de vloek getroffen, aan de vruchteloosheid en de dood onderworpen (vs. 20). Maar er zit kracht van hoop in al het geschapene: het mag uitzien naar zijn bevrijding van de slavernij van de vergankelijkheid (vs. 21a). Er komt een moment dat de bloemen met meer vergeefs bloeien en de meizen niet meer vergeefs schijnt. Wanneer? Wanneer Adam bestaan weer met glorie wordt begenadigd en als een adelaar nieuw be vleugeld (Psalm 103 : 2 ber.). Anders gezegd: wanneer Adam in de heerlijkheid van zijn broeder Christus we, in het centrum van Gods schepping staat, vrij en onverdeeld in de dienst van zijn God (v. 21b).

Maar dan moet er wel eerst zijn aangebroken de grote dag van wraak en vuur, dag van toorn en straferichten. Want het rijk der zonde moet vergaan. De bestialiteit moet uit de wereld worden weggebrand en de God der wrake zal al onrecht aan de tirannen en onderdrukkers betaald zetten. Alleen zo zal die dag ook zijn dag van heil en loon, dag van jubel, d van glorie. Voor allen die van de Zoon zijn en met Hem victorie vi ren, om te delen in zijn heerlijkheid in een nieuwe schepping van hemel en aarde.

Als wij naar dit herstel van onze vrijheid, deze voltooiing van onze bevrijding uitzien, is het geen wonder dat 'de vijftigste mei' spanning in zich draagt.

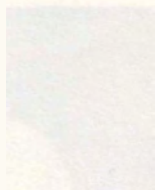
De dagelijkse beelden van slaver en dood herinneren ons aan de la van onze schuld die door Christus moest worden weggedragen. En zelfs als we de aanstekelijke vro-

lijkheid van de bevrijdingsfeesten voor ons zien, beseffen we dat die bevrijding helaas het begin werd van een geweldig kwaliteitsverlies van ons volksleven (W. van 't Spijker, *De Wekker*, 21 april 1995, p. 379). Vrijheid werd vrijgevochtenheid, onafhankelijkheid, wetteloosheid.

Maar voor wie van Christus is en uit kracht van zijn overwinning leeft, is met die spanning te leven. Want op de 4e mei is hij stil voor zijn God, gedenkt in alle ootmoed en ontroering en bezint zich op de vernieuwing van zijn leven in christus' gemeenschap. En op de 5e mei viert hij in beheerste uitbundigheid het feest van zijn vrijheid, en hij geniet er een voorsmaak in van de 'vijftigste mei' die er nog blijft voor hem en de wereld. Dat zal de dag zijn waarop de '5e mei' de '4e' verslindt en het herstel van de vrijheid van de schepping Gods voltooid is.

De 'vijftigstemei': dagen om te gedenken in stilte en ootmoed en om vooruit te zien in vreugde en hoop.

onthulde geheimenissen

Meditatieve verklaring
van *het laatste bijbelboek*

van ds. J.M. Goedhart

Openbaring... een moeilijk boek?

Maar het is wel aan de kerk gegeven tot haar vertroosting.

Het moet dus te verstaan zijn.

Ook dit bijbelboek dringt tot geloof in en vertrouwen op de beloften van de HERE.

Het dringt tot het zich verlaten op de HERE Zelf.

Het komt niet met geheimenissen en verborgenheden.

Maar het geeft die juist prijs.

Het openbaart die juist.

'Onthulde geheimenissen' wil dat duidelijk maken.

Het heeft geen antwoord op alle mogelijke vragen, die bij het lezen van dit bijbelboek zouden kunnen opkomen.

Maar het wil wel helpen het - wat er ook maar te vragen valt - te zoeken bij de HERE alleen,

Verkrijgbaar vanaf 6 september 1994
bij de boekhandel en uitgeverij Bredewold.
ISBN 90-71097-22-6

268 pagina's paperback.
Verkoopprijs f 28,00.

BREDEWOLD
DRUKKERIJ / UITGEVERIJ

Stationsweg 49, 8091 AB Wezep, Postbus 86, 8090 AB Wezep
Telefoon 05207 - 63390, Telefax 05207 - 65303

OOTMOEDIG STRIJDER VOOR GODS GERECHTIGHEID IN KERK EN SAMENLEVING

Wie beseft welke plaats meester Binne Roorda in Groningen – Stad en Lande – heeft ingenomen in zijn gezin, in het onderwijs, in de politiek, in de kerk, strijdend voor recht en gerechtigheid, vraagt zich af waarom aan deze markante christen tot nu toe betrekkelijk weinig aandacht is besteed. Hij stierf 50 jaar geleden in het concentratiekamp Sandbostel (in Noord-Duitsland). Wij menen dat het ook nu nog zin heeft, hem te gedenken als een man die gedreven werd door ootmoed. Ootmoed was voor hem: 'in onderworpenheid **aan God** gehoorzaam doen wat Hij op mijn weg plaatst'. En niet: buigen **voor mensen** wanneer dat opportuun of noodzakelijk schijnt. Het woord 'ootmoed' heeft een grote rol gespeeld in het leven van deze gereformeerde man.

Toen Roorda in 1938 pogingen deed om langs de weg van artikel 8 van de kerkorde de gereformeerde kerken als predikant te dienen, werd door sommigen 'gebrek aan ootmoed' aangevoerd als een reden om die weg voor hem te blokkeren. Maar wat wisten deze 'salon-calvinisten' van de door Roorda nagestreefde beleving van de eenheid van geloof en leven?

Wat begreep men van zijn onverpooede strijd voor het *recht* van de Here God in kerk en samenleving? Ootmoed, dat was voor hem de diepe drijfveer toen het in de moeilijkste tijden in vaderland en kerk op daden aankwam. Immers, hoe spoorde hij de Groningse kerkeraad aan via een reeks van brieven en vlugschriften om *alleen maar in de weg van recht en gerechtigheid*

te handelen in de kerkstrijd die uit zou lopen op de Vrijmaking.

Wie was deze broeder, die het waagde om een – tot dan toe hem onbekende – Joodse oma ergens in Nederland uit een ziekenhuis onder de ogen van de Duitsers vandaan (!) te 'ontvoeren' en haar met haar familie onderdak te verlenen zolang het kon? En dat duurde bijna drie jaar...!

We willen een bescheiden poging ondernemen om de figuur van meester Binne Roorda aan de lezers voor te stellen.

Levensloop

Geboren in 1898 te Ooster-Nijkerk in noordoost-Friesland, waar de Doleantie van 1886 een sterke greep op de orthodoxe bevolking

uitoefende, werd Binne Roorda na zijn gewone schoolstudies onderwijzer, eerst op de Glindhorst – uitgaande van de Rudolphstichting – in de provincie Utrecht, later korte tijd in het Drentse Nieuwlande, om uiteindelijk zijn bijna-definitieve plaats als Hoofd van de Gereformeerde School in het Groningse dorpje Oudeschip (iets ten noordoosten van Roodeschol) in te nemen. Een bijzonderheid daar was de installatie door zijn eigen vader – op verzoek van het plaatselijke schoolbestuur (september 1926). Vader Ph. Roorda was leraar bij het kweekschoolonderwijs in Dokkum. De redevoering die Roorda sr. toen hield, laat zien welke principiële uitgangspunten bij het nieuwbenoemde hoofd pasten. Vader spreekt hem aan als 'mijn beminde Zoon', en hij vervolgt: 'Stel op den Heer in alles uw betrouwen

Binne Roorda (1898-1945)

betracht uw plicht, bewoon het aardrijk, leer uw welvaart op Gods **gunst** volstandig **bouwen**; verlustig u met blijdschap in den **Heer**; dan zal Hij u in liefde en gunst aanschouwen, u schenken wat uw hart van Hem **begeer**.'

Maar behalve dit trefzekere **geluid** over de christelijke levenshouding, treft ons in de toespraak ook de kritische stem. Met name daar waar het gaat om de nog maar net gepasseerde 'schoolstrijd'. Roorda sr. **stelt**: 'Onder Kuyper hebben we gestreden voor de vrije school; dan gaat de school van de ouders uit; bij de wet-De Visser (van 1920; HV) missen vader en moeder dat **natuurlijk** recht: **die** wet gaf ons de verkapte staatsschool. De Schrift zegt: Gij vaders, voedt uw kinderen op. Colijn wil ons in dezen op het goede pad weer helpen. Ik zal den dag zegenen dat het ons en hem lukt. Het verantwoordelijkheidsbesef bij den vader krijgt door de vigeerende schoolwetgeving een knak.' Roorda wil kennelijk waarschuwen voor de subsidiepolitiek die de school afhankelijk maakt van de staat. De tijden zijn sindsdien echter niet veranderd. Maar de kritische uitspraak **weegt** vandaag nog steeds zwaar! Hoofdonderwijzer Binne Roorda trouwde in 1920 met Pietje Wasenaar; in het gezin werden vijf kinderen geboren. Diepe rouw bracht het sterven van vrouw en moeder kort na de geboorte van het vijfde kind. Op 31-jarige leeftijd **i**, **moest** Roorda als weduwnaar verder door het leven. In de zorg voor zijn gezin werd Roorda **bijgestaan** door een huishoudster. Mej. M. de Zoete, die ook in de **moeilijke** en gevaarlijke oorlogstijd trouw op haar post bleef, heeft in het gezin een belangrijke plaats **ingenomen**.

Geestelijke positiekeus

De jaren '30 zijn in de Gereformeerde Kerken de tijd van toeneemende spanningen. Zeker rondom de reformatorische beweging van

K. Schilder, S. Greijdanus en A. Janse. Deze laatste noemen we met name, omdat de gedachten van hoofdmeester A. Janse in het 'hoge noorden' duidelijk merkbaar werden. B. Roorda, medewerker aan het blad *Pro Ecclesia*, was in Oudeschip als het ware met zijn collega uit het Zeeuwse Biggekerke verbonden via een diagonale lijn boven Nederland om te proberen het onderwijsklimaat in reformatorische zin te beïnvloeden. En waar Janse in zijn omgeving het *subjectivisme* bestreed, deed Roorda het evenzo. Hij schreef o.m.: 'In de Gereformeerde kringen, waarin ik doorgaans verkeerde, waren er vaak heel wat broeders en zusters, die erg bang waren voor "strijd": zulken minnen dan "de rust". Men wil dan wel den "strijd" om "zekerheid des geloofs" te verkrijgen (alsof het ware geloof niet juist zekerheid is: Heidelbergse Catechismus, vr. 21): men "onderzoekt" dan eigen hart, of men "wel vast staat in het geloof, dat men een kind Gods is", in plaats van zich te *verblijden* in 's HEE-REN genade-rijke, vaste beloften. Men grijpt dan een aantal teksten, vaak op den klank af, aan, mitsgaders zekere dierbaarheden uit de predikatie, die eigen hart streelen; maar men arbeidt, men worstelt dan *niet* dag op dag om de schatten des Woords op te delven en zich daarin te verlustigen. Dat is een vorm van subjectivisme, d.w.z. dat men bezig is met het subject, met zichzelf, met gevoelens van eigen hart. In plaats van met het gebod des Woords, om dat te kennen en zich daaraan van harte te onderwerpen; en eigen gedachten te toetsen aan dat Woord, steeds de toevlucht nemende tot God door Christus. Het bezig zijn met eigen "godsdienstigheid" is géén dienen van God, maar een droef-dwaas wroeten in zichzelf" (B. Roorda, *Voor wie de troost der profetie? Twee bijbelstudiën, met een inleiding en een gebed voor het heden*. Aalten z.j. [1941], blz. 4).

Treffend is het te lezen hoe ook

Roorda zich keert tegen de mystiek, en hoe hij een groot voorstander is van de doorgaande reformatie die o.m. uitkomt in de schriftgetrouwe prediking waarin Christus centraal staat, een prediking die ook als heilshistorisch te bestempen is. Roorda is in 1941 ook niet schuw van polemieken, want in de kerk **moet** het onderscheid tussen rechtvaardigen en goddelozen duidelijk gemaakt worden. Hij maakt ook duidelijk onderscheid tussen ware en valse ootmoed en omschrijft het eerste als volgt: 'Ootmoed wil volgens de Schrift zeggen: een **nederige gezindheid van hart**, waardoor men buigt voor 't **Woord** alleen' (a.w., blz. 13). Hij neemt al vroegtijdig zijn positie in in de kerkelijke strijd: hij is een verklaard tegenstander van geheimdoenerij in onze kerkelijke vergaderingen. De gemeente behoort mee te kunnen leven!

Het boekje waar we een enkel citaat uit aanhaalden is alleen al een meesterstuk van schriftstudie en bijbelse ethiek. Het roept de lezer op om zich vast te klemmen aan het Woord van God – en daarbij legt Roorda psalm 119 uit (blz. 19-33). Om vervolgens een schets te geven van de exegese van Jesaja 7-12 onder de titel: 'Kersttroost in tijd van gericht' (blz. 34-58). Heel & W is daarbij / volledige t& van een 'tegenstellend' gebed, waarin aan God de nood der tijden wordt voorgelegd en de uitweg uit de nood wordt afgebeden!

Met het jaar 1941, waarin bovengenoemd boekwerkje verscheen, zijn we al in de meest cruciale jaren aangekomen waarin iedere gereformeerde gelovige zijn positie moest weten.

Politiek actief

Intussen was aan het eind van de jaren '30 het leerlingenaantal van de school in Oudeschip te klein geworden om te kunnen blijven bestaan. De crisis-politiek van het kabinet-Colijn leidde tot sluiting van het gereformeerde schooltje van Oude-

schip. Een sollicitatie naar een vacature in het naburige Roodeschool – waar Roorda kerkelijk toe hoorde – leverde een felle strijd op in de gereformeerde gelederen al k, maar geen aanstelling tot hoofd. De kwestie-Roorda van 1938 ziet men wel als een belangrijke voor geschiedenis van de Vrijmaking in Roodeschool.

Het gezin Roorda verhuisdena naar Winsum (Gr.), terwijl vader op wachtgeld' was gesteld. In 1940 verhuisden de Roorda's naar de stad Groningen naar een bovenwo ning aan de Ernst Casimirlaan (nr. 4a).

Tijdens zijn Winsumer periode heeft Roorda – intussen net als in Roodeschool gekozen tot voorzitter van de plaatselijke ARP-afdeling – zich stevig laten gelden in de politieke strijd. Tijdens de campagne voor de Gemeenteraadsverkiezingen van 1939 – hij woonde er toen nauwelijks één jaar – nep Roorda de hele bevolking van de gemeente Winsum op (middels een twee pagina's tellend pamflet) om toch vooral niet op de combinatie CHU-Vrijzinnigen te stemmen, maar op de ARP. Roorda probeerde de kiezers duidelijk te waarschuwen voor wat na de oorlog 'de doorbraak' ging heten. We citeren: 'Ik raad ieder om Antirevolutionair te stemmen: men heeft dan, in onze altijd gebrekkige en tegenwoordig zóó beangstigend-verwarde wereld (wie schrikt soms niet voor de toekomst) de beste waarborg voor een vaste beginselpolitiek, tot heil van héél het volk.'

Het politieke bedrijf lag Roorda wel. Een publiek debat met zijn tegenstanders nam hij graag a m als het plaatsvond onder gelijkwaardige condities. En hij wist zijn bestrijders respect af te dwingen voor het antirevolutionaire standpunt.

Gehoorzamen?

Ook als de familie in de stad Groningen woont (vanaf 1 mei 1940), waar reeds na enkele dagen de Duitsers de macht gaan uitoefenen,

blijft Roorda zich kloekmoedig en consistent tegen bepaalde maatregelen keren. Bijvoorbeeld als iedere inwoner van de stad zijn koper moet inleveren bij de gemeente. Dan weigert Roorda dit. Hij verklaart in een drijven aan de burgemeester van Groningen, dat hij dit bevel niet zal opvolgen. Niet met de uitvlucht dat hij geen koper heeft, maar omdat de overheid het recht niet heeft om van de bevolking te vragen, dat zij het materiaal zal leveren voor de strijd tegen haar eigen jongens en ~~en~~ die onder bevel staan van de wettige Nederlandse overheid in Londen. De burgemeester van Groningen ontvangt zodoende het volgende schrijven van Roorda:

*'Hoogedelachtbare Heer!
Beleefdelyk meld ik U, dat ik aan Uw oproep om op Maandag 14 Juli te 13.00 uur, in het lokaal, gekken Graaf Adolfstraat 73, te verschijnen om mijn koper, en in te leveren, niet kan
M.i. komt het de bezettende macht niet toe, van ons te vergen, ons koper, enz. in te leveren, waar met k t daarvan te vervaardigen inlogs materiaal ook onze eigen in-trozen, enz. bestookt zouden worden: het gaat tegen alle trouwgevoel in, als ik zelf daaraan zou meewerken.*

Waar God gebiedt, dat wij geen valsche getuigenis zullen geven, kan ik de verklaring, dat ik geen aan de verplichting tot inlevering onderworpen metalen bezit, niet teekenen.'

Roorda trotseert de maatregelen van de bezetter. En men heeft zijn houding kennelijk gerespecteerd. In zijn houding tegenover de Duitsers speelde haat geen rol. Zijn houding was zuiver evangelisch: in de stad verspreide hij onder Duitse militairen een in de Duitse taal gesteld traktaat dat de titel droeg: 'Ich bin der Weg und die Wahrheit und das Leben'.

Dominee 'op artikel 8'?

Dat Roorda singuliere gaven had,

was men intussen wel duidelijk te weten gekomen. Zijn theologische studies werden grondig aangepakt. Hij maakte zich inderdaad op om de kansel te beklimmen. Hij moest daarvoor alleen nog de medewerking van de classis zien te verkrijgen. R.H. Bremmer, in 1942 predikant geworden te Helpman, schreef over Roorda in dit verband het volgende: 'Man van singuliere gaven, dorstte hij met heel zijn ziel naar het predikambt. In de Gereformeerde Kerken vóór de Vrijmaking heeft hij zijn wensch nooit kunnen verkrijgen. Hij werd niet eenmaal recht onderzocht op zijn gaven. Men vreesde dezen man met zijn scherpsten critischen zin en zijn aan de kaak stellen van den leugen in de kerkelijke samenleving. Hij paste niet in het kader van de voorstelling, die men van zekere zijde had, van de domineeswereld.'

De blokkade die men tegen hem opwierp, was ook merkbaar in de kerkelijke strijd in het noorden. Toen op een zekere dag prof. dr. K. Dijk voorlichting zou geven aan Groningse ouderlingen (en predikanten en anderen die belangstelling hadden) wilde deze hoogleraar niet spreken zolang Roorda de vergadering niet had verlaten. Het was een teken aan de wand dat er zó werd opgetreden tegen een zó meelevend gemeentelid!

Intussen schreef Roorda brieven en pamfletten naar de kerkeraad. Men kan de titels van de pamfletten vinden in de onlangs verschenen bibliografie van J. van Gelderen en R.H. Veldman. Men telt, inclusief het reeds genoemde boekje, in totaal 9 nummers. Wie ze gezien heeft, vraagt zich af waar zo'n onbemiddelde schoolmeester de geningen vandaag haalde om verschijnende van zijn werkjes te laten drukken. We weten nú dat drukker B. Knoop in Haren dit belangeloof heeft gedaan – voor de goede zaak Over Roorda's rol in de strijd voor de Vrijmaking te Groningen zullen we nu niet uitweiden. Slechts één willen we vermelden: hij zag de Vrijmaking als een reformatie, als

'een heerlijke dag, vol blijk belof-
ten' – aldus de titel van zijn pam-
flet over zondag 1 oktober 1944
(de eerste zondag na de Vrijmaking
te Groningen).

Hulp aan Joden

Meester Roorda, die intussen een
tijdelijke functie uitoefende als
plaatsvervangend hoofd aan de ge-
reformeerde school te Onnen, was
in Groningen actief in hulp aan on-
derduikers. Zijn contacten met ver-
zetssmensen – zowel in Stad als Om-
meland – leverden hem voldoende
bonnen op, terwijl hij ook wel ille-
gale lectuur verspreidde. Op 3 okto-
ber 1942 kreeg Roorda het totaal
onverwachte verzoek om enkele –
hem onbekende Joodse mensen –
onderdak te verlenen. Voor korte
tijd, naar het heette. De man die bij
het begin van de bezettingstijd ge-
zegd **31**. 'Wij mógen & Joden
niet laten weghalen uit ons mid-
den', stond nu voor de consequen-
tie van zijn woorden. Zou hij in
zijn niet-mimebehuizing onderdak
verlenen aan deze mensen?

Hoe het in zijn werk is gegaan, cite-
ren we graag uit een brief van deze
Joodse familie: 'De Weleerwaarde
heer B. Roorda heeft op 3 oktober
1942 ons gezin, bestaande uit man,
vrouw en twee kinderen (Joden) in
huis opgenomen. Op 5 december
1942 heeft hij mijn schoonmoeder
(...) die onder Duitse bewaking
in het Ziekenhuis te Doetinchem
lag, daaruit geheel alleen in de don-
kere nacht ontvoerd en via Arnhem
met zich mee genomen naar zijn
huis. Op 10 maart 1943 heeft hij
mijn ouders, en hun Joodsche huis-
houdster die de nacht daarop weg-
gevoerd zouden worden, ook ge-
heel zonder (andere) hulp dan (die
van) zijn dochters, uit het huis ge-
haald en ook nog bij hem een veili-
ge schuilplaats gegeven. Zodat ge-
durende bijna drie jaar bij hem wa-
ren ondergedoken bovengenoemde
8, zegge acht, Joodsche mensen,
die allen daardoor zijn gered.'
Onderduiken met z'n achten, drie
generaties van een Joodse familie,

in een[te] klein bovenhuis van een
(soms werkloze) schoolmeester die
met zijn huishoudster en drie doch-
ters daar al woonde, terwijl er ook
nog onderdak moest worden ver-
leend aan twee ondergedoken
zoons. Voor dit alles was van vader
Binne Roorda veel tact en wijsheid
nodig. Hij stelde dan ook vooraf
heel duidelijk tegenover de Joodse
familie: 'We overleggen samen,
maar de uiteindelijke beslissing ligt
bij mij.' Een van de kinderen Roor-
da vertelde later: 'Vader heeft de
zaak goed beheerst. Als er wrijving
of irritatie was – en hoe gemkb-
lijk gaat dat niet in een kleine ruim-
te met zoveel mensen – dan zei hij:
''Ik begrijp het heel goed, maar
toch moet het afgelopen zijn. Dat
kúnnen we hier nu niet hebben''.'
Het is altijd goed gebleven tussen
de Joodse familie en het gezin
Roorda, ook na de oorlogsjaren.

Winter 1945: Roorda op de kansel én... gevangen genomen!

In januari 1945 heeft de vrijge-
maakte classis Groningen de lang
gekoesterde wens van Roorda in
vervulling laten gaan. Na onder-
zoek wordt hij toegelaten om een
stichtelijk woord te spreken als
voorganger op artikel 8'. De weg
naar de kansel ligt nu open. Zijn
eerste preek – over 2 Cor. 5 : 1,
waar het gaat over 'de aardse teut'
die zal worden afgebroken – zal hij
houden in Stadskanaal. Maar door
hevige sneeuwval moet Roorda de
zondagse fietstocht afbreken. Later
houdt hij z'n eerste preek in Hoog-
kerk.

Heeft hij misschien bij de voorbe-
reiding van die preek al het besef
gehad dat zijn aardse taak wel eens
spoedig kon worden beëindigd?

We citeren:

'Wannéér voor om persoonlijk het
oogenblik komt van het oprollen
van onze woontent hier, wij weten
het niet Gods oordelen gaan over
de wereld; zij treffen ook vele jon-
geren. (...) Dan hebben wij, jonge-
ren en ouderen, ook den moed om,

als het moet, ons leven in den
waagschaal te stellen. En dat niet
uit jeugdigen, vermetel-onverschil-
ligen overmoed; we mogen met ons
leven geen oogenblik spelen, lip
geen enkele wijze. Maar wel geven
we ons leven tot de doorwerking
van 't verlossingswerk van Chris-
tus, tot het doen triomferen van
Zijn gerechtigheid. We wijden ons
aan **Ik** door God gewilde ontwikke-
ling van het leven, naar Zijn wil,
tot Zijn lof. (...) Wat dan ook wor-
de afgebroken, wij weten, dat wij
een gebouw van God hebben, een
eeuwig huis, in de hemelen. Door
Christus!'

Op 4 februari 1945 gaat Roorda
voor in de kerkdiensten te Hoog-
kerk. 's Morgens houdt hij een
preek over Matteüs 5 : 3. Deze
Bergrede-tekst bevat de volgende
woorden van de Here Jezus: 'Zalig
zijn de armen van geest, want hun-
ner is het Koninkrijk der hemelen'.
(Statenvertaling) Uit dit unieke
preek-document van Roorda geven
we graag de inleidende woorden
door:

'Wij willen vanmorgen zeg —
wie de Heem Jezus aanwijst als
Zijn trouwe volgelingen, wat de
grondtrek is van Zijn ware discipe-
len.

Want nu onze wereld op allerlei
wijze ineensloort, — nu óók ons ker-
kelijk kven in heftige roering is ge-
raakt en allerlei gewaande vast-
heid haar bestand verliest; — nu ge-
voelen wij, door & genade des
HEEREN, te sterker, dat er alleen
behoud is voor de wereld, als er in
de kerk is e n wederkeer tot de een-
voud van het leven bij het Woord.
Wij zijn geschrokken, dat onze ker-
ken langzamerhand zóó ver waren
afgezaakt, dat zij niet alleen waren
afgeweken van dien eenvoud des
Woords: b.v. inzake de leer van
Verbond en Doop; maar vooral
ook, dat de belijders, die in den
weg der gerechtigheid een trouwe
toetsing zochten aan het recht des
Woords alléén, dáárom werden ver-
volgd m uitgeworpen.
We hebben hierin het geweld ge-

voeld van een zgn. totalitair gezag, waardoor ook in de kerk de tijd-geest zich openbaart; één stuk hoogmoed tegen onzen eenigen Koning.

Wij zijn dankbaar, dat de HEERE er ons toe bracht, dat wij in kinderlijke vreeze voor Hem ons vrij-e n van bindingen van menschen, die niet spraken naar het Woord; & wij ons vrijmaakten van trotschen tyrannie.

Zal deze vrijmaking echter blijvend vrucht hebben, tot heil niet alleen

van ons en onze gezinnen, maar ook tot zegen van de wereld, waarin de HEERE ons plaatste, (een wereld, die && uit duizend wonden), dan is noodig, dat deze vrijmaking ons leide tot reformatie van ons geheek leven; zóó, dat wij weer leeren, haik verhoudingen, met een ongedeeld hart, te vragen: "Wat behaagt den HEERE? Hoe werken wij, als Zijn medewerkers, dag op dag, in al onzen arbeid rot de verlossing van Zijn wereld?"

In dien weg zullen wij ook kracht ontvangen om den strijd voor het recht des HEE-REN kloek te voeren, Zijn wereld ten zegen. Dan,

als we weer trouwe discipelen van Christus leeren worden, met ons geheele ongedeelde leven Hem toegewijd, dán is deze vrijmaking begin van heerlijk, voortgaande reformatie van ons leven in al onze verbanden.'

In het holst van de nacht op dins-

dag 6 op woensdag 7 februari 1945 staan de Duitsers opeens voor de deur van Roorda aan de Ernst Casimirlaan. De oudste zoon is 'toeval- lig' thuis. Hij vertelt later: 'Ik sliep die nacht bij vader op de kamer, toen we plotseling wakker schrokken door een hevig en aanhoudend gebonk op de voordeur. Vader zei: "Nu is het mis". Het is het laatste woord dat ik van hem heb gehoord.' De beide zoons en de Joodse familie worden weggevoerd in hun schuilplaatsen. De buitendeur

meenamen. Ik ben naar buiten gelopen... achter hem aan. Ik heb geroepen: "U mag mijn vader niet meenemen!!" Heel emotioneel. In de haast had hij zich niet behoorlijk aan kunnen kleden... een punt van zijn overhemd stak boven zijn jas uit... het is het laatste wat ik van hem heb gezien.'

Dominee in het concentratiekamp

Was er verraad in het spel geweest? Waarschijnlijk niet. De Duitsers hadden aan het eind van de middag van 6 februari 1945 namelijk een geslaagde overval uitgevoerd op de boerderij van de verzetsman Bene Westerdijk te Uithuizermeeden. Daar werd een geheime zender aangetroffen, waarmee juist een boodschap werd doorgegeven naar Engeland. Enkele KP-ers werden na een vuurgevecht gearresteerd. Het is waarschijnlijk dat er toen brieven gevonden zijn van B. Roorda aan B. Westerdijk (over kerkelijke zaken), waaruit de overvallers opmaakten dat ook Roorda contacten had

met deze groep verzetsmensen (wat inderdaad wel het geval was, maar wat uit de brieven zelf niet viel af te lezen). En dát moet de aanleiding zijn geweest van Roorda's nachtelijke arrestatie in de stad Groningen. Westerdijk en enkele medestrijders zijn op 8 april bij Norg gefusilleerd – ruim een

Zaterdag 3 Februari 1945

MEDEDEELINGEN

van de Gereformeerde Kerken in de classis Groningen

Alle stukken en mededeelingen in te zenden vóór Dinsdagmorgen 12 uur

Predikdiensten van Zondag 4 Februari

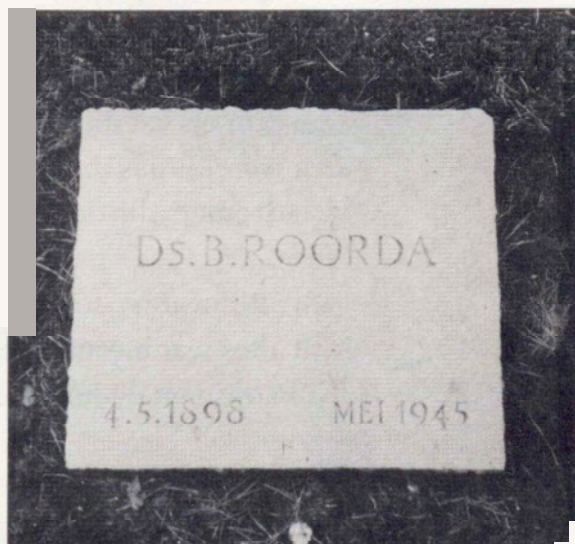
Assen: 10.30 en 3 uur Ds. J. v. BRUGGEN.
Bedum: 9.30 en 2.30 uur Ds. G. A. HOEKSTRA.
Voorber. H. A. Coll. v. d. opleiding. Zond. 34.
Eumattil: 9.15 en 2 uur Ds. H. H. SCHOEMAKER.
Groningen: In de v.m. diensten voorber. H. Avondmaal.
Parklaan: 9 en 2.30 uur Ds. A. v. d. ZIEL en Cand. J. ARNOLD, v. Zuidhorn. Zond. 4.
Sophiahuis: 6 uur Ds. P. DEDDENS.
Westerkerk: 10.30 en 3.30 uur Ds. P. DEDDENS. Zond. 5.
Noorderkerk (Oosterwijk): 9 en 2 uur Ds. P. K. KEIZER. Cand. J. ARNOLD Zond. 4.
Noorderkerk: 10.30 en 3.30 uur Ds. D. v. DIJK. Zond. 5.
Groen v. Prachool: 10.30 en 3 uur Ds. A. v. d. ZIEL. Zond. 4.
Haren: 9.30 en 2.30 uur de heer B. v. RIET en Dr. R. H. BREMMER v. Helpman (Verkiezing van ambtadr.).
Harlingen: 9.30 en 3.30 uur ?
Harslede: 9.30 en 2.30 uur Ds. JOH. DEN OUDEN.
Helpman: 10.30 en 4.30 uur Ds. R. H. BREMMER. Zond. 2.
Hijken: ?
Hoogkerk: 9 en 2 uur de heer B. ROORDA v. Groningen.
Houwerzijl: 9 en 2 uur Ds. K. HOLWERDA.
Kantens: Den heer J. J. v. d. HOEK van Zuidhorn.
Middelstum: De heer J. J. v. d. HOEK.
Minnerste: ?
Munsterwoude: Ds. J. WAAGMEESTER.
Mussel: 9 en 2 uur Ds. J. VERLARE.
Nieuweknaal: ?
Overschild: ?
Pieterburen: 9.30 en 2.30 uur Ds. G. BOERSEMA.
Sappemeer: 9.45 en 2.30 uur Ds. B. JONGELING.
Roodeschool: 11 en 2.30 uur Ds. J. SCHULHAAS.
Schildwoude: 9.30 en 2.30 uur Ds. J. v. DIJK.
Schouwerzijl: 10 en 2.30 uur Ds. M. JANSSENS.
Stadskanaal: 9.30 en 2.30 uur ?
Ten Boer: 9.30 en 2 uur ?
Ten Post: 9.30 en 2.30 uur Ds. G. JANSSEN.
Uithuizermeeden: Ds. C. G. BOE.
Warffum: 10 en 2 uur Prof. K. SCHILDER.
Zuidhorn: 9 en 1.30 uur Cand. J. ARNOLD. Ds. P. K. KEIZER van Groningen. Voorber. H. A. ZUIDLAAN: 10 en 4 uur ?
Zuidwoude: 10.45 en 3 uur: de heer D. NIEUWENHUIS.
— Het adres van den heer D. Nieuwenhuis huppeld bij de Geref. Kerk (Vrijgemaakt) te Zuidwoude is thans Boterdiep Westzijde 42, te Zuidwoude.
— Nogmaals herinneren wij er aan dat de predikanten Ds. Deddens en Ds. v. Dijk voor broeders en zusters uit de provincie te spreken zijn iederen Dinsdag van 9.30 tot 12—uur en van 2— tot 4—uur

De enige keer dat B. Roorda wordt vermeld in de lijst van predikdiensten in de toenmalige vrijgemaakte classis Groningen.

wordt nog niet geopend. De Duitsers gooien een traangasgranaat naar binnen via een kapotgeslagen raam. Het geeft door de rookontwikkeling nog meer oponthoud. Maar Roorda komt eindelijk beneden. Om daar te worden gearresteerd. Zijn op één-na-jongste dochter vertelt: 'Ik zie nog dat ze vader

week voor de bevrijding. Roorda werd via het beruchte Scholtenshuis (het Groningse hoofdkwartier van de SD) naar het Huis van Bewaring overgebracht en na enkele weken op transport gesteld naar het Neuengamme. Een verschrikkelijk oord van honger, ziekte en dood, Daar kreeg Roorda (van zijn medegevangenen) de titel 'dominee'. Niet alleen een bewijs van erkenning, maar ook om hem op de vrije zondagmiddag in het kamp een soort godsdienstoefening te laten houden. Trouwens, op zijn persoonsbewijs stond als beroep vermeld: 'ziekenhuis predikant'. welke functie hij in Groningen ook inderdaad heeft uitgeoefend. Een kampgevangene die later werd bevrijd, vertelt over Neuengamme: 'Op den Zondagmiddag behoeften we niet te werken; we namen die gelegenheid te baat om ons uiterlijk aanzien te verzorgen, terwijl het hoogtepunt van den dag was, als we ons met een veertigtal gevangenen afzonderden achter of tusschen een paar barakken, waar we een korte gemeenschappelijke godsdienstoefening hielden. Van de drie gevangen predikanten, Ds. W.A. Krijger van Oostwold, Ds. R.H. Kuipers van Wanswerd en Ds. B. Roorda van Groningen, ging beurtelings voor met een korte toespraak naar aanleiding van een bekend Bijbelgedeelte; een bekend psalmvers werd voorgedragen, terwijl met gemeenschappelijk gebed werd gesloten en... tegenover de onbeschrijfelijke ellende van het concentratiekamp, terwijl gedachten van heimwee aan thuis en onze geliefden ons bestormden, machten we als levende werkelijkheid ervaren: "Bezwijkt dan ooit in bitt' re smart, of bange nood mijn vleesch en hart, zoo zult Gij zijn voor mijn gemoed, mijn Rots, mijn Deel, mijn eeuwig Goed!"' (K.D. Dijkstra,

Waarom terug uit Neuengamme? Winsum, z.j., blz. 16) Tijdens een tien &gen (!) durend, moordend transport per trein overgebracht van Neuengamme naar het Aussenlager Sandbostel, werd Roorda ziek. Hij overleed omstreeks 25 april 1945. Hij werd begraven in een massagraf op de kampplaats. Pas in de maand juni kreeg de achtergebleven familie bericht van zijn overlijden. In 1958 is het lichaam van Roorda – na identificatie door een Frans onderzoeksteam – overgebracht naar Nederland en herbegraven op de erebe-

graafplaats te Loenen (op de Veluwe). Daar vermeldt een eenvoudig grafsteen: Ds. B. Roorda – 8.5.1898-mei 1945.

Nog weer jaren later werd (postuum) het Verzetshedenkingskruis toegekend aan Binne Roorda en door zijn familie in dank aanvaard.

Roorda's verzet tegen welke autoriteit ook werd gekenmerkt door deze trefzekere volzin: 'Als onze naaste zich buiten de perken van het recht begeeft – of het nu de bezetter of de synode betreft – dan is het onze taak hem binnen de perken van het recht terug te dringen.'

We sluiten af met woorden die Bremmer neerschreef in zijn herdenkingsartikel in de *Mededeelingen* van de *Gereformeerde Kerken*

in de *classis Groningen* van 30 juni 1945:

'Roorda is nu daarboven, maar zijn levenswerk en zijn levensdie blijven. De reformatie in het Groningerland gaat door. In ditzelfde land waar een eeuw geleden Hendrik & de k & voren diep heeft getrokken. En het werk van Roorda in Roodeschol, in Winsum en in Groningen, het zal zijn vrucht blijven dragen tot in geslachten. Zijn geschriften leven onder ons voort. Zijn brieven zijn bij honderden in het Groningerland verspreid – en welk een prachtige schriftuurlijke brieven kon hij schrijven

– God heeft door dezen Fries van singuliere gaven in Groningen groote dingen gedaan.

Aan ons de taak dit werk, door hem begonnen, voort te zetten. Gods Naam tot eer, tot heil van Zijn vrijgemaakte Kerk en van ons door den oorlog zwaar geteisterd volk'

Bronnen en literatuur:

D. van Dijk, *Christus bouwt Zijn Kerk*, Groningen 1945.

J. van Gelderen en R.H. Veldman, *Schisma 1944 in geschriften*, Kampen 1994.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 10b, 's-Gravenhage 1982.

Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, Groningen 1986.

Documentatie van en gesprekken met Ph. Roorda en G. Roorda, beiden te Zuidhorn.

Gebedt

Wilt de palen van ons lant
Schutten met u hoge hant,
Hoedtse voor bedeckte lagen^{6/28}
En voor onvoorziene slagen,
En verlaetse nimmermeer.
Wilt ons horen, lieve Heer!

Brenget weer den gulden tijdt,
Maect ons dit verwoesten quyt,
Slaet u cudde weder gade,
Dat den dief haer niet en schade
Noch den huyrlink niet en scheer.
Wilt ons horen, lieve Heer!

Geeft dat yeder soet en stil
Mach na-leven uwen wil,
Dat de groote mette cleyne
Niemant dien als u alleyne,
En hem redelijck geneer.
Wilt ons horen, lieve Heer!

Ghij sijt die de krijgen vuert,
Ghij sijt die de machten stuert,
Ghij cont wonderlijck behouwen,
Op u jonste¹ wij vertrouwen,
Niet op ruyter ofte speer.
Wilt ons horen, lieve Heer!

Volharding

Noch 't brullen der onmens'lijke tirannen,
Noch zwoege¹ dorst, noch snakken naar het brood,
Noch lichte vlam, noch zwaard van bloede rood,
Noch scherpe bank², noch ketenen gespannen,

Noch goedverlies, noch knevelen of bannen,
Noch hoge macht, noch diepe watersnood,
Noch tijdsbeloop in leven of in dood,
Noch wangeloof der licht-vervoerde mannen,

Noch duivels list die menigeen verschrikt,
Noch werelds aas dat menigeen verstrikt,
Noch dromers die de blinde wereld leiden,

Noch alles wat wij tegenwoordig zien,
Noch alles wat hiernamaals zal geschiên
En kan ons van de liefde Christi scheiden.

² Pijnbank.

Jacobus Revius

¹ Gunst.

Jacobus Revius leefde van 1586-1658 en was een bekend gereformeerd predikant in de Nederlanden: eerst in Deventer, later te Leiden. Zijn dichtwerken zijn verzameld in de *Over-Ijselsche Sangen en Dichten* [1630]. Ze zijn ontstaan tijdens de oorlog tegen Spanje en vormen soms een reactie op bijzondere gebeurtenissen. Ze spreken in ieder geval de taal van het christelijk geloof.

Onze keus viel in de eerste plaats op *Gebedt* dat zich kenmerkt door vertrouwen op de Here God; dit lied werd op 28 juni 1940 door K. Schilder in ons weekblad opgenomen (vgl. *Bezet k i t*, blz. 222). Onze tweede keus werd *Volharding* dat de sfeer van de oorlog duidelijk weergeeft, maar tegelijk ook spreekt van een machtige geloofsband met Christus.

VAN PERSVRIJHEID NAAR PERSKNECHTING

B. van der Ros

Weten de lezers van ons blad het (nog)?

De Reformatie was het eerste van alle dag-, weck- en maandbladen, dat in augustus 1940 voor onbepaalde tijd door de bezettende macht werd verboden.

Dr. K. Schilder had als redacteur in de maanden juni, juli en augustus van het eerste oorlogsjaar een duidelijk geluid laten horen. In het eerste nummer na de capitulatie, dat van 7 juni 1940, schreef Schilder onder de titel 'Mijn schildt ende betrouwen': 'Wij moeten – dit sta voorop – van 's Heeren wege trouw zijn in de ambtelijke verkondiging van Zijn Woord, in de prediking van God als den eenigen God, Schepper van hemel en van aarde, in de handhaving van het onderscheid tusschen God en creatuur, van de Majesteit van Zijn Woord, van Zijn souvereiniteit over elk levensgebied, steeds weer naar eigen aard gezien en in dien aard als Zijn maaksel erkend... In Gods hand leggen we de toekomst van kerk en volk, van school en christelijk **w**-eeningsleven'.

De redacteur was **men** overtuigd, dat schrijven een zaak van verantwoordelijkheid is. Schilder was zeker niet van plan te provoceren en voldeed eigenlijk aan de verwachting, dat 'de pers' van een loyale houding tegenover de bezetter zou blijik geven, maar was beducht voor de langzame ontwapening van onze geest, 'de geleidelijke psychiale en geestelijke infectie van ons volk'. Hij ontdekte dingen, die 'om bij te schreien' waren en noemde als voorbeeld een blad, dat steeds zeer **scherp** tegen fascisme en nationaal-socialisme had **ge**waarschuwd en nu **ineens** betoogde dat iedere voortzetting van de poli-

tieke strijd nu (in juni 1940, vdR) 'slechts redeloos en voor ons volk schadelijk kan zijn'.

'Wanneer het gaat om de zaken te beoordeelen van wat in het Nederlandsche valk gebeurt', smeekte Schilder: 'den schuilkelder uit, en de uniform aan'; '...onze uniform aan: laat zien, wie ge zijt; een goed christen, en tegen elke revolutie, en dus een goed Nederlander onder het Nederlandsche recht'.²

Schilder greep de tegenovergestelde bewering van de bezettingsautoriteiten aan om staande te houden dat het Nederlandse recht zou blijven **g e h**. Daarom moesten wij goede antirevolutionairen blijven en wij moesten en konden dus de wettelijke overheid niet terzijde stellen. Het bidden voor de wettige overheid betekende dus ook bidden voor de regering met als staats-hoofd koningin Wilhelmina in Londen.

'Wachter der vrijheid', zo wordt Schilder door J. Kamphuis getekend, omdat hij een vroeg stadium de valse leer van de staatsafgoderij van Hitler had onderkend en bestreden, door welke leer naar de mening van Schilder, ook de kerk werd bedreigd.³

De Reformatie-redacteur constateerde al vrij spoedig 'een eerste proeve' van gelijkschakeling (van de pers in algemene zin)⁴ en betoogde nadrukkelijk dat wij het hoofd dienen te buigen 'voor het gezag van haar, die haar handtekening plaatste onder het door dr. W.J. Noteboom (in *Antirevolutionaire Staatkunde*, 16e jaargang, mei-juni 1940, vdR) en door ons aangehaalde verdrag (van 18 oktober 1907), betreffende de wetten en gebruiken voor den oorlogstoestand, dat op 1 juli 1909 door Ne-

derland werd geratificeerd'.

Op dezelfde dag dat Schilder deze woorden schreef, verspreide de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers, die in juni was opgericht, ten onrechte het bericht, dat *De Reformatie* zou zijn verboden? Volgens de auteur zou Schilder zich met de Presse-Abteilung van het Duitse gezantschap, later van het Rijkscommissariaat (ingesteld in mei 1940, waarvan Rijkscommissaris dr. A. Seyss-Inquart hoofd was), in verbinding hebben gesteld en zou hem zijn verteld, dat het 'loos alarm' was.⁶ De redacteur van *De Reformatie* kon dus doorgaan. Hij liet zich niet onbetuigd wat betreft de strijd tegen het **m**-timaal-socialisme en ontmaskerde de gereformeerde predikant dr. W.H. van der Vaart Smit, die was benoemd tot directeur van het Haagse kantoor van het ANP (het hoofdbureau was destijds nog in Amsterdam gevestigd), als de paladijn van het nationaal-socialisme in ons land.⁷

Schilder maande de studenten tot uiterste voorzichtigheid om zich te onthouden van allerlei bepalingen⁸, waarschuwde de bovengenoemde voorlichtingsraad, *Bie* had verboden de naam van de koningin en van prins Bernhard in de dagbladen enz. te noemen, dat hij in de kerk openlijk voor de koningin zou blijven bidden.⁹

Laatste pennevrucht

In een bespreking van de brochure van dr. H. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (M) maakte Schilder de opmerking, dat God alleen weet of zij, die het leidersbeginsel tot een zaak van geloof en religie proclameren, de 'macht' hier zul-

len krijgen, maar dat *wij* de 'bevoegdheid zullen houden', besloot hij zijn artikel als volgt: 'Macht en bevoegdheid blijven gelukkig twee. Tenslotte zal de antichrist *géne*, en de Kerk *déze* behouden. En daarna komt de dag van den grooten oogst. Kom, Heere Oogster, ja, kom haastelijk, kom over het Kanaal en over den Brennerpas, kom via Malta en Japan, ja, kom van de einden der aarde, en breng Uw snoeimes mee, m wees genadig aan Uw volk; het is wel bevoegd, maar slechts *dam U*, door *U* alleen, om 't eeuwig welbehagen'.¹⁰

Toen was het voor de *Sicherheitsdienst* genoeg. De pen werd Schilder uit handen genomen. De *Reformatie* werd verboden en een week later werd Schilder gearresteerd. De *Sicherheitsdienst* legde de woorden van *Schilder* uit als een zekere wens, dat de geallieerden spoedig zouden komen om Nederland en andere landen te verlossen van de Duitse overheersing; deze uitleg weersprak *Schilder* bij het verhoor zeer duidelijk.

In de eerste oorlogsmaanden was het *Schilder* te doen om het principiële verzet. Daar ging het ten diepste om. Zoals dr. H. Colijn als een van de 'grondleggers' van het verzet wordt genoemd¹¹, zo mag *Schilder* als een van de vaders van het principiële verzet worden beschouwd. 'Zalig, wie de pacifieke pénétratie van heidendom en valsche leer verafschuwt als & pest, hetzij hij weinig eet of veel, hetzij hij mét of zonder bon aan tafel moet. Het overblijfsel der verkiezing wordt ook tegenwoordig openbaar. De afval ook – de langzame. Want zóó kwam Christus in Ezechiëls tijd, on zóó komt hij ook nu.'¹²

Het heidendom in het nationaal-socialisme had *Schilder* al lang vóór 1940 in tal van zijn artikelen in zijn blad aangetoond en met Gods Woord in de hand bestreden. Het was opvallend dat een man als ds. G.H. Kersten, in de vooroorlogse jaren 'leider' van de Staatkundig Gereformeerde Partij en 'voorman' in de Gereformeerde Gemeenten,

zo weinig had gelezen, laat staan begrepen van de scherpe bestrijding door *Schilder* van het nationaal-socialisme. Na de arrestatie van *Schilder* schreef de toenmalige hoofdredacteur van het dagblad *De Banier* 'dat hij de arrestatie niet beschouwde als gevolg van diens geloofsstandpunt'.¹³

Zeker, ds. Kersten had ook al eerder gewaarschuwd tegen de NSB die 'geen eerbied voor de &delijke waarheid toonde', en deed later scherpere uitspraken. 'Draagt het uit in uw huis en in uw kringen dat geen terugkeer tot Gods ordinantiën te wachten is van Musserts (ir. Mussert was leider van de NSB, vdR) optreden'.¹⁴ *De Banier* nam na de capitulatie een milde houding aan tegenover de bezettende macht. Ds. Kersten zag de bezetting als een oordeel over ons volk omdat het van 't Heilspoor was afgegaan'.¹⁵ Het was dezelfde zienswijze als die bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. 'Hoeveel keer heeft ons volk niet tot Hem geroepen en hebben wij geweigerd te horen? God riep door prediking, door veepest, door dijkbreuk in Zeeland en nu Europa in vuur en vlam staar, roept Hij nog luider en geeft nog bezinningstijd. Zal Nederland zich vernederen nu de oordelen nabij zijn om door God te zijner tijd verhoogd te worden?'¹⁶ De bestrijding van de NSB door *Schilder* had een veel grotere principiële diepgang, hetgeen bijvoorbeeld duidelijk tot uiting kwam in *Geen duimbreed*.¹⁷ *Schilder* zag de kerk in gevaar, omdat het tenslotte ging om de duidelijke antithese tussen de dienst aan de HEERE, of het volgen van het heidendom dat in het nationaal-socialisme tot uitdrukking kwam.

De Heraut

Het verzet, uitgaande van die antithese, kwam in de &- en weekbladpers niet uit de verf, hoewel er soms uitzonderingen in de christelijke dag- en weekbladen werden signaleerd. Maar in *De Heraut*

waarschuwde de hoofdredacteur, dr. H.H. Kuyper, om voorzichtig te zijn en hij riep op om verzet na te laten. Deze hoogleraar in het kerkrecht had terzake het lidmaatschap van de NSB reeds ter synode van Amsterdam in 1936, laten merken dat hij geen censuur wenste tegen kerkleden die lid van de NSB waren.¹⁸

Het illegale blad *Trouw* wenste *De Heraut* meer moed toe in de bezettingstijd. Laatstgenoemd gereformeerd weekblad, dat bleef verschijnen (vanwege zijn moed eigen om de bezetter te steunen!) had via een advertentie een boekje van ds. E. Schouten, destijds gereformeerd predikant te Amersfoort, min of meer aanbevolen. In het boekje werd volgens *Trouw* het meest zuivere landverraad vanuit een ziekelijk principe verkondigd. 'Wie het landverraad, hoe dan ook steunt, staat daaraan mede schuldig. Zelfs *De Heraut*'.¹⁹

De Standaard

De redactie van het illegale *Trouw* liet meermalen scherpe kritiek horen op het blijven verschijnen van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*. 'Hoe is het mogelijk? De Standaard is er nog, maar als een gelijkgeschakeld apparaat in de handen van de Nationaal-Socialisten en de Duitschers... De Standaard verleent ruimte op oudejaarsavond, nog wel op de voorpagina, aan een goddeloos artikel van dr. Seijs Inquart over "De Führer" enz. "Ze moeten het" is geen argument. Verdwijnen is er ook nog, mam... De Standaard is er nog. Het schaamrood jaagt ons naar de kaken, dat ze er nog is. Hoe is het mogelijk, dat een redactie en een directie tot zulk een verloochening van hun eigen zaak konden komen... Dat zij de krant niet laten verdwijnen is een schande...'¹⁹ Het blad moest behouden blijven. zo beweerde de directie en redactie als 'erfdeel der vaad'ren' met het oog op de naoorlogsetijd. Het dagblad was in juli en augustus 1940 verboden ge-

weest en daarna werd gepoogd een redactiecommissie te vormen, maar de een na de ander bedankte voor de 'eer'. Bekend werden de woorden van Bruins Slot, toen hij Colijn toevoegde: 'Ik mag evenmin voor de Baäl knielen als u'.²⁰

Colijn zou *mg* tot februari 1941 aanblijven; hij trad in genoemde maand af, toen de nationaalsocialist Max Blokzijl naast chef-redacteur T. Cnossen als medeverantwoordelijk redactielid werd aangesteld. De enige redacteur die onmiddellijk zijn arbeid staakte was mr. G.J. Lammers. Hij stelde Colijn op de hoogte van de vergadering van directie en redactie waarin Blokzijl werd 'gepresenteerd'. Colijn legde direct per brief zijn hoofdredacteurschap neer.

C. Troost, die meewerkte aan het illegale blad *Vrij Nederland*, noemde het besluit om toch door te gaan 'de zondeval van De Standaard... Haar opheffing met alle gevolgen daarvan ware de enige juiste houding geweest'.²¹ *Trouw* was fel gebeten op *De Standaard*. Hierbij moet zeker worden vermeld, dat Cnossen meermalen probeerde zich tegen de Duitse persautoriteiten te weer te stellen, doch tevergeefs. In november 1943 werd hij uit het ledenregister van het Verbond van Nederlandsche Journalisten geschrapt, met als gevolg dat hij zijn beroep niet meer kon uitoefenen.²²

De Standaard en *De Zeeuw* waren de twee protestants-christelijke dagbladen die tot in resp. december en oktober 1944 bleven uitkomen. De overige dagbladen waren reeds eerder verdwenen, o.a. bij de grote reorganisatie van de dagbladpers in oktober 1941. Daarbij werden verboden *De Nederlander*, *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, met kopblad *Nieuwe Drentsche Courant*, *De Rotterdammer* met vier kopbladen in Dordrecht, Den Haag, Leiden en Utrecht en het regionale dagblad in de Achterhoek *De Graafschapper*.

Het *Friesch Dagblad* is het enige protestants-christelijke dagblad ge-

weest, dat zichzelf ophief. Dit gebeurde in mei 1941, ~~te~~ de leden van de redactie van deze antirevolutionaire krant weigerden zich aan te sluiten bij het door de nationaalsocialisten opgerichte Verbond van Nederlandsche Journalisten. Op 15 april 1945 kwam het met ere terug. Van het nummer met deze datum werden later nummers verkocht voor f 250,- per exemplaar.

Met de kranten sneuvelen in oktober 1941 tal van christelijke weekbladen, kerkelijke organen enz., omdat er geen papier meer beschikbaar werd gesteld. Mede hierdoor werd aan stemmen, die probeerden de principiële lijn te blijven uitzetten, het zwijgen opgelegd.

De eerder genoemde protestants-christelijke dagbladen hadden natuurlijk ook te maken met allerlei maatregelen van de Duitsers. Zo werd aan *De Rotterdammer* de eis gesteld dat de 'nieuwe ri — (die van ~~het~~ nationaalsocialisme) duidelijker in de krant tot uiting moest komen. Aan het verbod van dit dagblad ging nog een poging vooraf om het blad te doen samengaan met *De Standaard*, maar dan onder leiding van de hoofdredacteur hiervan. Dit plan ging niet door omdat commissarissen en directie dit weigerden, en met instemming van nagenoeg het gehele personeel ging *De Rotterdammer* ten onder. In het laatste nummer schreef directeur-hoofdredacteur H. Diemer: '...laat ons samen de bede opheffen tot onze trouwe Verbondsgod: "Verzadig ons in de morgenstond met Uwe goedertierenheid, zo zullen wij juichen en verblijd zijn in al onze dagen. Verblijd ons naar & dagen, in dewelke Gij ons verdrukt hebt naar de jaren in welke wij het kwaad gezien hebben. Laat Uw werk aan Uw knechten gezien worden en Uw heerlijkheid over Uw kinderen. En de lieflijkheid des Heeren onzes Gods zij over ons en bevestig Gij het werk onzer handen, ja het werk onzer handen, bevestig dat"'.

De toenmalige hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Groninger*

Courant, de in gereformeerde kring bekende A. Zijlstra, schuwde de strijd tegen de NSB niet; hij werd deswege in oktober 1940 gegijzeld. Toen hij vrij kwam, nam hij — 67 jaar oud — ontslag, omdat hem een publikatieverbod was opgelegd; de krant hield het nog vol tot 1 oktober 1941.

De Nederlander nam na de capitulatie in mei 1940 eerst een wat afwachtende houding aan. In de zomer verbeterde die houding sterk. Dr. L. de Jong gaf daarvan het volgende getuigenis: 'Een enkel dagblad was er (wij denken met name aan *De Nederlander*, het blad van de CHU), dat ook in '41 in menig hoofdartikel voor de eigen beginsefen opkwam'.²³

Wat *De Graafschapper* betreft, hoofdredacteur L. Delleman nam geen blad voor zijn mond en schreef in het nummer van 17 juni 1940 om : 'Ons volk heeft thans nodig bouwers, menschen die in het geloof standhouden, die voor hun geloof, als het moet, alles overhebben'. Drie maanden later hekelde *De Graafschapper* de redactie van een dagblad dat de bezetter naar de mond praatte als volgt: 'Als men de verhandelingen in deze bladen leest, wrijft men zich de ogen uit. Het tegenovergestelde van wat vroeger wordt beweerd, alsof men nooit anders gedacht en geschreven had. Voor een rechtschapen overtuiging moet men respect hebben, maar voor een schijnovertuiging kan men alleen afschuw hebben'.²⁴ Het duidelijk uitkomen voor trouw aan Gods Woord leverde het blad in 1940-1941 duizenden nieuwe abonnees op. In oktober 1941, toen het blad werd verboden, had men bijna 10.000 abonnees, zesduizend meer dan midden 1940.

Gelijkschakeling

De Nederlandse dagbladpers liet zich al spoedig in de jaren 1940-1941 gelijkschakelen. Zeker, er waren bladen die wel eens een afwijder richting de NSB af & bezetten.

de macht maakten, door bijvoorbeeld een bericht te publiceren dat niet mocht worden vermeld. Zo werden het *Eindhovens Dagblad*, *De Telegraaf* en *Ons Noorden* (Groningen) boeten opgelegd, variërend van p 5000,- tot f 15.000,-. De socialistische dagbladen werden als spoedig onder curatele gesteld. De oprichting van de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers en die van het Verbond van Nederlandsche Journalisten (augustus 1940) voltooiden de gelijkschakeling, waarbij de overgrote meerderheid van de journalisten bezweek voor de verleiding om het beroep te blijven uitoefenen. Duidelijk verzet tegen de bezetters? Niets daarvan? Blijkens de studie van René Vos gingen in de jaren 1940-1945 ongeveer 75 journalisten om principiële of andere redenen niet overstag en verlieten zij de journalistiek.²⁵ Op zo'n tweeduizend collega's is dit dus nog geen vijf procent. Beschamend! Dit betekende dat de dagbladen die in de pas bleven lopen, zich aan de strikte aanwijzingen van de eerdergenoemde Raad hielden en nauwlettend de aanwijzingen, die onder de kop 'Niet voor publikatie' werden toegezonden, opvolgden. Deze bevatten tal van geboden en verboden. De blijvers zouden bij de perszuivering die in & jaren 1944 en daarna werd ingesteld, te horen krijgen hoe fout ze waren geweest. Er volgden in de jaren tot 1948 tal van ontzettingen uit de journalistiek. De kortste daarvan was vijf dagen, de langste twintig jaar.²⁶ De afgetreden chef- & acteur Cnossen van *De Standaard* werd voor één maand geschorst. Tot lang na het einde van WO II verweet hij de leiding van de voormalige Antirevolutionaire Partij en haar voorzitter van destijds, I. Schouten, dat zij hadden geweigerd & herverschijning van *De Standaard* mogelijk te maken, ja zelfs het blad niet terug wensten.²⁷

'Wij zijn het niet geweest, maar zij, de onbekenden, die ongevraagd de last op zich hebben genomen

die wij niet durfden dragen omdat wij er te laf voor waren.' Dit schreef de journalist Evert Werkman in een recensie van het boek *De ondergrondse pers*.²⁸ Hij behoorde tot de kleine groep journalisten die aan verzetsactiviteiten deelnam. Het gelijk was aan zijn zijde!

Ondergrondse pers

Degenen die aanbleven zorgden ervoor dat de 'nieuwe orde' min of meer snel kon worden doorgevoerd. Zij die zich niet aan deze orde wilden storen, waren o.a. landgenoten die de vrijheid van meningsuiting via de drukpers tot het uiterste wilden verdedigen en ook naar buiten wensten te brengen. Spoedig na 14 mei werden bulletins verspreid, waarin berichten, opgevangen van buitenlandse radiostations, werden opgenomen. Een redacteur van het r.k.-dagblad *De Maasbode* begon daarmee. In juni 1940 werd het ondergrondse blad *Bulletin* reeds in een oplage van boven de duizend exemplaren, nog gewoon per post, verspreid. Koninginnedag 1940 – 31 augustus – was de geboortedag van *Vrij Nederland*. Het werd een van de meest bekende illegale bladen. Een conflict in de redactie van dit orgaan, waarin de bekende hoofdonderwijzer en literator H.M. van Randwijk een leidend rol speelde, leidde tot oprichting van *Trouw*. Hieraan werkten mee: dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, die als burgemeester van het Groningse Adorp om principiële redenen was opgestapt; mevrouw mr. Gezina H.J. van der Molen, later hoogleeraar volkenrecht aan de VU; en de oud-redacteur van *De Rotterdammer* E. van Ruller, terwijl ook de leider van de ARP, J. Schouten tot de oprichters behoorde.

Trouw reageerde soms fel op het aanblijven van *De Standaard* zoals reeds werd opgemerkt. In het bevrijdingsnummer (mei 1945) pleitte het voor een radicale (pers)zuivering, nadat het er al eerder op had gewezen, dat we een nationaal ade-

mende pers nodig hadden. Met *Vrij Nederland* en *Het Parool* was *Trouw* een van de leidendgevende bladen van de ondergrondse pers, die verder bestond uit talrijke regionale of plaatselijke blaadjes, deels als aftakkingen van & 'grote' verzetskranten en veel in gestencilde vorm.

In Kampen en wijde omgeving verscheen *Strijdend Nederland*, waar G. Spanhaak als redacteur een van de leidende figuren was. Hierbij waren ook betrokken nu wijlen dr. R.J. Dam, in leven rector van het Gereformeerd Gymnasium in Kampen, en drs. D.J. Buwalda, later lector aan de Theologische Hogeschool (Broederweg).

Perszuivering

De zuivering van de pers werd ingezet met het Tijdelijk Persbesluit d.d. 5 december 1944, dat de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, mr. J.A.W. Burger, afkondigde. Het werd gevolgd door het Tijdelijk Persbesluit van 18 september 1945. Dr. L.J.M. Beel, minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet Schermerhorn-Drees (1945-1946) wenste in samenwerking met de Tweede Kamer een volledige 'ordering' van het perswezen. De wens van koningin Wilhelmina, die een vurig voorstandster was van legalisering van de 'illegale pers' en een verbod van alle dagbladen die in de jaren 1943-1945 waren blijven verschijnen, ging niet in vervulling. Daarmede werd het ondergronds verzet een illusie armer. Alleen de drie hiervoor genoemde illegale bladen slaagden erin zich als dagblad, resp. weekblad (*Vrij Nederland*) te handhaven.

Het dagblad *De Banier* kwam niet terug als dagblad, maar als weekblijks orgaan van de Staatkundig Gereformeerde Partij. Dr. G.H. Kasten werd als oud-hoofdredacteur voor tien jaren het recht ontzegd als redacteur werkzaam te zijn. Hij werd tevens niet meer als lid van de Tweede Kamer erkend. Deze tijding moest hij vernemen van ande-

ren, die het bericht via de radio had-
& gehoord; hem werd zelfs geen
mededeling over deze zuivering ge-
daan. In het boek van & F.J.F.M.
Duynstee en dr. J. Bosmans wordt
vermeld, dat mr. dr. R. Kranen-
burg, destijds
een bekend
staatsrechtge-
leerde, in de Eer-
ste Kamer scha-
pe kritiek op &
uitzetting van
ds. Kersten (en
twee leden van
de Eerste Ka-
mer) leverde,
waarmee vol-
gens hem het be-
ginsel van de
rechtsstaat was
aangetast.³⁰
Trouw – toen
als legaal dag-
blad – be-
schouwde *De*
Banier als een
landverraderlijk
blad³¹ en in *Poli-
tiek geschiede-
nis van Ne-
derland, oorlog –
herstel* vroeg de
schrijver zich af
hoe het mogelijk
was, dat aan ge-
noemd blad een
verschijningsver-
gunning was ge-
geven, waaruit

bleek dat de poli-
tieke **—**
na de oorlog
blijkbaar ernstig
schade had gele-
den.³²

Voor *De Zeeuw*
kwam in de
plaats het *Zeeuwsch Dagblad*, uit-
gegeven door een stichting van be-
stuursleden, behorende tot de Ne-
derlandse Hervormde Kerk, Gere-
formeerde Kerken, Gereformeerde
Gemeenten, Christelijke Mo-
re-
meerde Kerk en Vrij-Evangelische
Gemeenten. Dit blad werd na enke-

le hoofdredactionele wisselingen
per 1 september 1962 opgeheven,
daar het in hervormde en gerefor-
meerde kring geen voldoende steun
ontving.
De herverschijning van *De Neder-*

sloeg niet aan in de Christelijke
Historische Unie, welke partij,
evenals de andere politieke @j-
en, weer terugkwam. Het was een
experiment met de nieuwe krant,
maar 'toen het op uitvoering aan-
kwam, bleek het
juiste instrumen-
tarium niet aan-
wezigen bleken
de vooronder-
stellingen niet te
kloppen'.³³

*De Graafschap-
per*, het *Friesch*
Dagblad, de
*Nieuwe Provin-
ciale Groninger*
Courant en *De*
*Rotterdammer-
Kwartetbladen*
namen met ere
hun positie weer
in. Alle 'voor-
oorlogse' journa-
listen gingen
weer aan de
slag. Alleen het
*Friesch Dag-
blad* is er nu
nog. Behalve *De*
Graafschapper
slokte *Trouw* de
andere genoem-
de kranten op.
Hun plaatsen
werden ingenom-
men door het *Ne-
derlandse Dag-
blad*, 'de krant
van Jongeling',
zoals het *Gere-
formeerd Gezins-
blad* vroeger
wel werd ge-
noemd. Jonge-
ling was de
kampvechter bij

uitstek voor een gereformeerde
pers. Later verscheen het *Reforma-
torisch Dagblad* (1971), dat in bre-
de kring wordt beschouwd als *de*
vervanger van *De Banier*, hoewel
er geen officiële band met de SGP
meer bestaat, zoals vóór 1940 wel
het geval was.

Trouw

Speciale Uitgave voor 's-Gravenhage en Omstreken
13 April 1945 Verschijnt 3 x per week No. 37

Haast is nog niet half

DAAROM: VOORZICHTIG BLIJVEN!

We dreigen weer in een „dollen Dinsdag“ stemming te raken.
Wij zien hoe de Duitsers kloppend krijgen, hoe ze overal in Oost en
West moeten wijken. Stad na stad, ook in ons Vaderland, wordt
bevrijd. Nu denken we: het is haast afgelopen. Misschien is dat
zoo. Ook wij gelooven, dat het niet verschrikkelijk lang meer duren
zal. Maar; Haast is nog niet half.

Haast is nog niet half, dat beteekent:

De Duitsers zijn hier nog;
We zijn nog bezet gebied;
De S.D. is nog oppermachtig;
De S.D. is voltalliger dan ooit;
De S.D. is wraakgieriger dan ooit;
De S.D. is actiever dan ooit,

Daarom, Weg met de bevrijdingsstemming,

Weg met de bevrijdingsroes,

Weg met de bevrijdingsonvoorzichtigheid.

Werkt dan alsof de oorlog nog minstens een jaar duurt!
Beseft, dat er nog 60.000 Duitsers bewesten de IJssel staan.
Beseft, dat de S.D. nog steeds niets liever wil dan ondergrond-
sche organisaties oprollen.

Beseft, dat de S.D. mets liever doet dan voorwendselen zoeken
voor het botvieren van zijn moordlust,
Beseft, dat Nederland nog steeds vol van S.D.-spionnen is
Handelt daarnaar.

Houdt Uzelf volkomen onder controle en

Bewaart Uw voorzichtigheid!

Geruchten

HET HOOFD KOEL HOUDEN!

De geruchten zijn weer menigvuldig.

En van mond tot mond gaande, groeit het als een wonderboom.
Zooals het in September was, zoo is het ook nu.

Toen de geallieerden nog maar bij Enschede waren, wist men al
te vertellen, dat zij aan het Keteldiep ten westen van Kampen zaten.

lander, voorheen duidelijk een dag-
blad van Christelijk-Historische
signatuur, was moeilijk. Het kwam
terug onder de naam *Nieuwe Neder-
lander* met mr. G.A. van Walsum,
een voorstander van de doorbraak
naar de PvdA. Het blad ging een
geheel andere koers varen dan on-
der de vroegere naam. Het dagblad

Schrijver *dezes* is zich ervan bewust slechts enkele facetten van de pers tijdens en na WO II en dan nog summier te hebben belicht. In dit korte bestek was het onmogelijk uitgebreid de geschiedenis van de pers in oorlogstijd te behandelen. Meer informatie daarover vinden de lezers in de in de noten genoemde boeken en andere literatuur.

Naschrift

Schrijver *dezes* meent, aan het eind van dit korte verhaal over de pers in oorlogstijd en daarna, te moeten terugkomen op de plaats van K. Schilder als principieel 'verzetman'. In *Transparant*, jaargang 6, nr. 2, dat vorige maand verscheen, wordt de vraag opgeworpen, waarom Schilder na 1942 heeft gezweigen terzake van de nationale zaak. Dit gebeurt naar aanleiding van het proefschrift van dr. J. Ridderbos.³⁴ Had Schilder niet een verantwoordelijkheid om te spreken via de illegale pers, juist hij, wiens *stan* in 1940 zo vele malen de goede richting had gewezen?, vraagt dr. G. Harinck in die bespreking. Volgens deze auteur wringt er iets in het optreden van Schilder in zijn houding op het nationale front na de zomer van 1942.

Opmerkelijk is, dat daarbij niet wordt vermeld, dat Schilder na zijn vrijlating een publicatieverbod was opgelegd, waaraan hij zich stipt hield. Bovendien was Schilder ten zeerste vervuld van zorg over de Gereformeerde Kerken. In de derde brief aan zijn vrouw, die hij in de gevangenis schreef, uitte hij die zorg over de (zittende) generale synode. 'Mijn meening is, dat het niet erg fraai zou zijn, als men in deze situatie de vergadering liet doorgaan'.³⁵

Uit menige volgende brief bleek hoe zijn zorgen daaromtrent namen. Hoe hield hij zich in de onderduiktijd bezig & & besluiten en uitspraken van de synode (1942-1944), die hem rechtstreeks raakten, ja diep ingrepen in zijn leven. Het boek van dr. W.G. de Vries is

een duidelijk getuigenis daarvan.³⁶ Schilders 'verzetfront' lag in de Gereformeerde Kerken en daarvoor werd zijn kracht als het ware verteerd. Wie hem hoorde in de Vrijmakingsvergadering op 11 augustus 1944, zag daar Schilder als 'verzetman' tegen de synodocratie en het verval, ja de afval van Gods Woord, op de kansel staan. Er waren anderen die op het nationale front duidelijk hun stem lieten klinken (het illegale *Trouw* bijvoorbeeld) en Schilder had genoeg te doen om het kerkelijk 'verzet' in goede banen te leiden.

Wie enigermate thuis is in de geschiedenis van de Vrijmaking weet hoe Schilder persoonlijk (en zijn gezin) leed onder hetgeen tijdens de oorlogsjaren in de Gereformeerde Kerken geschiedde, hoe hij de kerken geestelijk in verval zag raken en hoe hij steeds dringend waarschuwde tegen de zelfzucht van wat men wel de 'kerkelijke club' noemde.

Schilder verwijten maken dat hij na 1942 niets deed voor de nationale zaak? Nee, dat doet geen recht aan de man die als een der eersten helder en klaar vanuit Gods Woord verzet aantekende tegen het heidendom. Daarin toonde Schilder juist een nationale figuur te zijn, die zijn kracht en bemoediging vond in het Woord van de levende God. Dat Woord liet hij staan waar het hoort, in het centrum van het leven, een lamp voor de voet en een licht op het pad, ook op zijn journalistieke wegen.

¹ In 'Den schuilkelder uit, den uniform aan', in: *De Reformatie*, 21 juni 1940; *Bezet Bezit*, blz. 17.

² Zie noot 1; *B.B.*, blz. 18.

³ J. Kamphuis in: *K. Schilder, aspecten van zijn werk*, Barneveld 1990, blz. 26.

⁴ *De Reformatie*, 5 juli 1940; *B.B.*, blz. 36.

⁵ René Vos, 'Niet voor publikatie', de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting, Voorburg 1988, blz. 132.

⁶ In *De Reformatie* d.d. 9 augustus 1940, maakte K. Schilder melding van het verspreide bericht dat *De Reformatie* zou zijn verboden.

⁷ *De Reformatie*, 12 juli 1940, *BB.*, blz. 44-54.

⁸ *De Reformatie*, 19 juli 1940, *BB.*, blz. 55.

⁹ *De Reformatie*, 19 juli 1940, *B.B.*, blz. 64.

¹⁰ *De Reformatie*, 16 augustus 1940, *R.B.*, blz. 92-93.

¹¹ Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel IV, tweede helft, blz. 522.

¹² *De Reformatie*, 28 juni 1940, *B.B.*, blz. 117.

¹³ Ds. G.H. Kersten in het dagblad *De Banier*, 29 september 1940.

¹⁴ J.J. Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het nationaal-socialisme*, niet uitgegeven doctoraal-scriptie RU, Utrecht 1969.

¹⁵ *De Banier*, 25 mei 1940.

¹⁶ Uit een preek over Ezechiël 9 verzen 14, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, Yerseke 1914, aangehaald door M. Golvindingen in: Ds. G.H. Kersten, Amersfoort 1971.

¹⁷ *Geen duimbreed, een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van de N.S.B. en C.D.U.*, Kampen 1936.

¹⁸ Zie J. Kamphuis, *K. Schilder - een gereformeerd anti-fascist*, blz. 45.

¹⁹ *T m*, 1e jaargang no. 3, 19 maart 1943.

²⁰ Dr. J.A.H.J.S. Bruis Slot, '...en ik was gelukkig', Baarn 1972, blz. 10 en in: *Is de gereformeerde wereld veranderd*, interview, blz. 317.

²¹ *Vrij Nederland*, maandnummer 1941.

²² Meer uitvoerig over *De Standaard* en andere dagbladen in B. van der Ros, *Geschiedenis van L. christelijke dagbladpers in Nederland*, Kampen 1993.

²³ Dr. L. de Jong, a.w., deel 5, blz. 294.

²⁴ *De Graafschapper*, 13 september 1940.

²⁵ René Vos a.w., 76.

²⁶ René Vos, a.w., 427.

²⁷ T. Cnossen in *Patrimonium*, 3 januari 1957, blz. 4-5.

²⁸ *De Journalist*, juni 1954.

²⁹ Hans van den Heuvel en Gerard Mulder, *Het Vrije Woord. De illegale pers in Nederland 1940-1945*.

³⁰ F.E.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946*, Assen 1967, blz. 116.

³¹ *Trouw*, 27 augustus 1945; de zuivering van ds. G.H. Kersten werd uitgebreid besproken door dr. W. Fiet in zijn dissertatie *De Staatkundig Gereformeerde Partij, 1911-1948, een bibliocratisch ideaal*, Utrecht 1990, blz. 221-265; zie ook B. van der Ros a.w., blz. 228 e.v.

³² Jac.S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland, oorlog en herstel*, Leiden 1970, blz. 226-240.

³³ Jan Wieten, *Dagblad en doorbraak, De Nederlander en de Nieuwe Nederlander*, dissertatie, Kampen 1986, blz. 338.

³⁴ J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten, Schermerhorn-Drees 1945-1946, tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein*, 2 delen, Kampen 1994.

³⁵ W.G. de Vries, *K. Schilder als gevangener en onderduiker*, Groningen 1971, blz. 15.

³⁶ W.G. de Vries, a.w.

GEESTELIJK LEIDSMAN

IN HET VERZET

Ploeterend op de fiets in regen en wind. Soms langs modderpaden. En in de winter op gladde wegen en door sneeuwduinen. Zo **trok** dr. Dam van de ene groep verzetsmensen naar de andere. Om hen te helpen bij de vele vragen, Om het principiële verzet aan te wakkeren en te verdiepen. Al meer dan een jaar ondergedoken en actief in het landelijk verzet en principiële voorlichting, was hij sinds september 1944 de geestelijk leidsman in het verzet voor Noord-Nederland. Zo trok hij op een middag in maart 1945 per fiets van Assen naar Zuidlaren om daar te spreken. Hij werd door landwachters opgepakt en is enkele weken later gefusilleerd door de bezetters.

Veel gereformeerden hebben zich verzet tegen Nazi-Duitsland. Samen met vele andere Nederlanders. Sommigen hebben &t, zoals dr. Dam, gedaan met inzet van hun leven. Maar naar het eenparig getuigenis van zijn medewerkers in het verzet, heeft geen van hen zoveel betekend voor de verzetsmensen als dr. Dam. Hij was hun geestelijk leidsman. Veel gereformeerden van deze tijd zullen hem niet kennen. Misschien in Uithuizermeeden, waar een geref. basisschool zijn naam draagt. Daarom dit herinneringsartikel.

Wie was dr. R.J. Dam?

Roelf Jan Dam is geboren op 18 nov. 1896 te Barneveld. Na de middelbare school studeerde hij aan de V.U. klassieke letteren. Op 16 dec.

1930 promoveerde hij cum laude aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Intussen werkte hij als docent klassieke talen in Kampen en Zutphen. Vanaf 1930 was hij rector van het Gereformeerd Gymnasium te Kampen. En sinds 1937 ook lector in de klassieke talen aan de Theologische Hogeschool daar. Vanaf 1941 was hij daar ook ouderling en maakte hij zich vrij in 1944.

In 1940 was dr. Dam al betrokken bij het verzet tegen het antisemitisme van de NSB en tegen de aantasting van de geestelijke vrijheid. Vanwege de leiding die hij aan het verzet gaf, was hij in 1943 genoodzaakt onder te duiken. Kort voor de bevrijding werd hij gevangen genomen. Op 10 april 1945, toen de Canadese bevrijders al naderden, is hij samen met 10 anderen in Assen gefusilleerd.

Een leesbare brief van Christus

Toen dr. Dam ondergedoken was, heeft hij eens een brief geschreven aan de vrouw van een ondergedoken politieman. Om haar te bemoeiden. Hij schreef onder andere: '...Ons vlees hunkert naar een genist leven. We mogen daar zelfs om bidden, maar wordt ons die rust onthouden, dan doet dat aan de vruchtbaarheid van ons leven (en daarom alleen gaat het) niets af. En nu weten we heel goed, dat wij in deze volledig te kort schieten, maar zo vaak we tot Christus de toe vlucht nemen, zorgt Hij dat onze rank niet zonder vruchten blijft. Waarom tenslotte ons gebed wordt: Beschik het Here, naar Uw welgevallen, indien Ge ons slechts vergunt lees — brieven te zijn van de Heiland. Dit gebed geeft diepe rust'.

Dr. R.J. Dam

Dr. Dam is in heel zijn levensop-
 baring een duidelijk leesbare brief
 van Christus geweest. Daarvan ge-
 tuigen allen die hem van nabij heb-
 ben meegemaakt. Over de periode
 dat hij leraar was schrijft één van
 hen: 'Dr. Dam was voor ons een
 voorbeeld. Hij hielp ons. Hij leidde
 ons. Hij ving ons op. Hij wijdde
 zich met zijn rijpe geest en liefheb-
 bend hart, zonder enig effect- of
 winstbejag, aan het welzijn van
 zijn leerlingen.'

Als ouderling van de gereformeer-
 de kerk te Kampen heeft hij veel
 betekend. Ook in de kerkelijke
 strijd rond & Vrijmaking. Hij wist,
 met name ook op de kerkeraad, hel-
 der onder woorden te brengen wat
 de kern was. Toen eens een predi-
 kant een uitvoerig referaat hield op
 de kerkeraad, om de synode-beslui-
 ten te verdedigen, ontstond er een
 rookgordijn. Want in de discussie
 sprak die dominee in allerlei theolo-
 gische termen. Zoals over volle en
 niet-volle doop en inwendig en uit-
 wendig verbond. Toen vroeg dr.
 Dam het woord. Hij wilde van de
 spreker alleen maar weten, of hij
 nu voortaan nog tegen zijn jonge
 kinderen mocht zeggen: 'De HERE
 heeft je lief. Tot verbazing van de
 ouderlingen durfde de spreker op
 die vraag geen antwoord te geven.
 Zo kwam door die gewone vraag
 de kern van de synodale verbonds-
 leer duidelijk naar voren: namelijk
 dat wij niet zeker kunnen weten of
 Gods spreken bij de doop van onze
 kinderen te vertrouwen is!

Tijdens zijn onderduikperiode
 heeft dr. Dam zich vrijgemaakt, en
 in oktober 1944 werd hij benoemd
 tot lector aan de Theol. Hoge-
 school van de Geref. Kerken Vrij-
 gemaakt, waaraan ook de afgezette
 hoogleraren Greijdanus en Schilder
 hun werk voortzetten.

Wat heeft dr. Dam in het verzet gedaan?

Dr. Dam heeft eens geschreven:
 'Wij strijden ten diepste niet om
 óns bezit, óns land, ónze vrijheid,
 ónze cultuur, maar omdat de Al-

machtige ons roept tot de verdedi-
 ging van Zijn zaak, Zijn heilige
 kerk, Zijn opgroeiende jongens en
 meisjes, Zijn Nederland, waar
 Christus Zijn zeven kandelaren
 heeft'.

In heel zijn optreden tijdens het ver-
 zet is dit zijn motivatie geweest.
 Hij wist zich door de Here geroe-
 pen tot principieel verzet tegen het
 nationaal-socialisme. Vanaf het be-
 gin van de bezetting van Nederland
 gaf hij daaraan leiding in Kampen.
 En in augustus 1940 was hij één
 van de aanwezigen in de zgn. Lun-
 terse kring. Daar werd overleg ge-
 voerd over principieel landelijk ver-
 zet. Vertegenwoordigers van diver-
 se kerkelijke gemeenschappen be-
 raadden zich daar over wat gedaan
 moest worden. Tegen het antisemi-
 tisme zoals dat door de Nationaal
 Socialistische Beweging werd ge-
 propageerd. En voor de handha-
 ving van de geestelijke vrijheid die
 op allerlei manieren dreigde te wor-
 den aangetast.

Het schoolverzet

Dr. Dam heeft zich vanaf het begin
 verzet tegen allerlei Nazi-maatrege-
 len op onderwijsgebied. In 1942
 weigerde hij mee te doen aan de or-
 ganisatie van de schooljeugd bij de
 oogsthulp, waarom hem gevraagd
 werd. Hij zag dit als hulpverlening
 aan de vijand. Op deze manier zou-
 den de volwassenen immers be-
 schikbaar komen als dwangarbeider
 voor de Duitse oorlogsmachine. Zijn houding
 had tot gevolg dat hij door het De-
 partement ontslagen werd als rec-
 tor in okt. 1942. Het schoolbestuur
 protesteerde hiertegen en liet dr.
 Dam zijn werk voortzetten. Op het
 protest kwam geen antwoord.

Buitenlandse contacten

Voor velen van dichtbij en veraf
 was dr. Dam een raadgever en hel-
 per. In & hulpverlening aan Joden
 en piloten is hij zeer actief ge-
 weest. En via Delfzijl en Zwitser-
 land onderhield hij contacten met
 de regering in Londen, aan wie hij

onder andere adviezen gaf.

Een Duitse militair, die van beroep
 journalist was, was ook één van
 zijn contacten. Deze man was een
 principiële tegenstander van het na-
 tionaal-socialisme. Hij dook onder
 in 1942 en zocht wegen om het
 verzet in Duitsland te stimuleren.
 Daartoe heeft hij ook met dr. Dam
 samengewerkt om een krant uit te
 geven Das Freie Wort. In Neder-
 land zijn daarvan 10.000 exempla-
 ren gedrukt. De gedeserteerde
 Duitse militair heeft ze zelf naar
 Duitsland gebracht. Helaas heeft
 hij weinig kunnen doen. Al spoe-
 dig werd hij gevangen genomen en
 gedood.

Spreekbeurten en voorlichting

Vanaf 1941 heeft dr. Dam regelma-
 tig op vele plaatsen in het land
 spreekbeurten gehouden. Al spoe-
 dig in het geheim, voor groepen di
 op één of andere manier betrokken
 waren bij het verzet. Hij gaf princi-
 piële voorlichting. Over de totale
 oorlog tegen het nationaal-socialis-
 me. Verder over de arbeidsdienst,
 het schoolverzet, de noodleugen,
 Romeinen 13 en nog veel andere
 onderwerpen. Daardoor is hij voor
 velen in het verzet een geestelijk
 leidsman geweest.

In ondergrondse bladen zoals *Vrij
 Nederland* en *Trouw* gaf hij leiding
 door zijn artikelen. Tegelijk wilde
 hij zich niet onttrekken aan het ge-
 wone werk van geheime versprei-
 ding van die kranten. Wel werd
 hem dat steeds dringend gevraagd.
 Hoewel hij daar eerst wel naar lui-
 terde, reed hij later vaak met fiets-
 tassen vol geschriften en kranten.
 Hij wilde zelf dit risico dragen.
 Door de bezetter gezocht vanwege
 zijn vele illegale activiteiten, moe-
 de dr. Dam eind 1943 onderduiken.
 Hij viel op omdat hij bijzonder
 lang was. Daarom dook hij onder
 in Amsterdam, onder de naam dr.
 Maas. Intussen hield hij nog inter-
 sief contact met het verzet in Ove-
 rijssel en de andere noordelijke pro-
 vincies. Regelmatig reisde hij er-

heen om voorlichting en adviezen te geven.

Na 'dolle dinsdag', september 1944, toen de verbindingen met het noorden moeilijker werden, werd dr. Dam gevraagd de leiding van *Trouw* en het antirevolutionaire verzet in de vier noordelijke provincies op zich te nemen. Hij ging daarheen en trok per fiets rond in weer en wind, Om overal groepjes verzetsmensen toe te rusten tot principieel verzet. Als geestelijk leidsman heeft hij voor het verzet ontzettend veel betekend. Zijn pedagogische talenten stelden hem in staat op een duidelijke manier de richtlijnen voor het handelen in het verzet uiteen te zetten. En hij kon zijn gehoor ook een helder inzicht geven in de motieven die een rol speelden. Daar kwam bij zijn pastorale zorg voor de jongens en mannen in het verzet. Dam had er oog voor hoe schraal die jongens en mannen er in geestelijk opzicht afkwamen. Zoveel hij kon werkte hij aan tien. Hij hield Bijbelbesprekingen met hen, en bad met hen. Ze hebben dat als een ware verkwikking en versterking ervaren. Ze leefden immers in voortdurend gevaar, elke dag kon voor hen & laatste zijn. Velen is dr. Dam tot zegen geweest.

Zijn koerierster uit die tijd schreef: 'Dr. Dam nam meestal zelf zijn brieven en kranten mee. We moesten er vaak op aandringen dat hij zijn tassen leeg zou maken en al die bezwarende lectuur aan een meisje mee zou geven. Dit vond zijn oorzaak naar ik meen in dr. Dams persoonlijkheid of karakter. Hij was uiterst hoffelijk en kon er slecht toe komen een meisje iets mee te geven wat voor haar gevaarlijk kon zijn.

Dr. Dam werd door ons allen bijzonder hoog geschat. Principieel, eerlijk, ook in het verzetswerk wist hij de lijnen recht te trekken. Geen haat tegen de Duitsers, maar liefde tot God en Zijn dienst dreven hem. Niet het gevaar zoeken of het avontuur, maar ook nooit het gevaar schuwen als het werk dit vroeg.

Trouw moest altijd doorgaan, geestelijk verzet mocht niet capituleren, wat het ook kostte.

Hoe druk dr. Dam het ook had, altijd stond hij klaar voor een ieder van ons. Altijd meer denken aan de veiligheid van anderen dan voor zichzelf. Een bijzonder kind van *God*'.

Voor bovenstaand artikel is gebruik gemaakt van: *Leven en werk van dr. R.J. Dam*, in 1957 uitgegeven door de Dr. R.J. Damschool te Uithuizermeeden.

REAGEER
EN
RESERVEER
SNEL!!!

Bungalows als luxe hotels

Verwen-Arrangement

Comfortabele bungalows in het prachtige Twentse landschap

* inclusief ontbijt

* inclusief lunch

* inclusief diner

maandag t/m vrijdag
buiten schoolvakanties

6 pers. f 197,50,- p.p. 4 pers. f 235,- p.p.

2 pers. f 295,- p.p.

voor reservering: Weelink's Recreatie Ommen,
De Schammelte 16,773 1 BM OMMEN,
Tel. 05291-51885. Fax 05291-53006

Preekvoorziening Venlo

Welke predikant is van plan deze zomer op vakantie naar Noord-Limburg te gaan? Wij hebben dringend preekvoorziening nodig. Bel a.u.b. A. Drost-Luiten, Venlo - tel. 077-517825.

DE OORLOG IN DE NEDERLANDSE LITERATUUR

Vijftig jaar herdenking van de bevrijding levert op 5 mei nauwelijks een feest op. Het lijkt wel of we ons zelf in Nederland ieder jaar ritueel kwellen met de herinnering aan de oorlog. Die herinnering is meestal geen feestelijke maar veel eerder een die gevoelens van schaamte en schuld oproept. Misschien waren 'we' de eerste jaren na de oorlog er nog van overtuigd dat 'we' een heroïsche rol hadden gespeeld in de strijd tegen het fascisme, na de onthullende werken van dr. L. de Jong zijn die sentimenten wel helemaal verdwenen. Maar een fractie van het Nederlandse volk heeft actief verzet gepleegd en uit Nederland zijn relatief de meeste Joodse landgenoten weggevoerd. Het verleden speelt ons nog steeds parten en een vijftigjarige viering – herdenking? – betekent nog lang geen verwerking.

Allicht is bovenstaande analyse historisch wat simpel, voor de Nederlandse literatuur die de Tweede wereldoorlog tematiseert, geldt dat je verschillen in de verwerking van de Tweede Wereldoorlog kunt onderscheiden.

In dit artikel wil ik, zij het zeker niet in volledige zin, nagaan waarbinnen verschillen in die literaire verwerking van de oorlog te onderscheiden zijn. Een belangrijk richtinggevend artikel daarbij is het essay dat Ton Anbeek in 1985 publiceerde in *Vrij Nederland*. Dat 1985 zeker geen afsluiting betekende voor die 'oorlogsliteratuur' bewijzen de talloze verhalen en romans over de oorlog die nog steeds verschijnen. Twee daarvan wil ik tot slot kort bespreken.

Al snel na de euforie van de bevrijding verscheen in november 1945

van Willy Corsari het populaire boekje *Die van Om*. Twee opvattingen staan in dit boek tegenover elkaar. Wouter is de cynicus. De helden van het verzet zijn gevallen voor een ideaal dat volledig ingebeeld is. In de oorlog is de menselijkheid verdwenen en die zal na de oorlog echt niet terug keren. De Jood (!) Barach daarentegen is ervan overtuigd dat de oorlog een reiniging voor de mensheid teweeg brengt. Na de oorlog komt er zeker een betere wereld die zich nu al aandient in de wereld van het verzet. Deze laatste opvatting vinden we terug in het dagboek van Bert Voeten. Hij benadrukt dat de beulen wel het lichaam kunnen doden, maar niet de geest. En voor Voeten is dat de geest van de poëzie. Die blijft de eeuwen door 'schoon en geheimzinnig'.

Al snel kwam daar commentaar op. Vooral de jonge generatie dichters rond de dichter-schilder Lucebert in Amsterdam protesteerden fel tegen de ontkenning van de verschrikkingen van de oorlog. Hoe is het mogelijk, zo stelt Leo Vroman in zijn gedicht *Vrede om zo onnozel over de vrede te femelen*. De oorlog is verdwenen, maar de pijn blijft. Mooie huichelachtige praatjes doen hem huilen en zelfs vloeken, zo dicht hij¹:

Vrede

Komt een duif van honderd pond,
een olijfbom in zijn klauwen,
bij mijn oren met zijn mond
vol van koren zoete vrouwen,
vol van kirrende verhalen
hoe de oorlog is verdwenen
en herhaalt ze honderd malen:
alle malen zal ik wenen.

Bij Vroman leidt het verdriet tot boosheid. Bij Lucebert brengt de oorlog een kwaadheid en een nieuwe kunstopvatting teweeg. Lucebert is kwaad op die cultuur die de catastrofe niet heeft kunnen tegenhouden en misschien wel heeft veroorzaakt, en hij ontwikkelt nieuwe opvattingen²:

In deze tijd heeft wat men altijd noemde
schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand
zij troost niet meer de mensen
zij troost de larven de reptielen de ratten

Zij die zich laten troosten door de bedwelming van schoonheid, horen in het riool. De kunstenaar daarentegen heeft een artistieke én politieke taak. In artistiek opzicht roept hij op tot oproer, tot verzet tegen de opvatting dat de poëzie een vluchtplaats kan zijn. Een mooi troostvol gedicht en dan kan je er weer tegen. Zo niet. Hij zal als een beul zijn bek open doen en de mensen wakker roepen.³

ik bericht, dat de dichters van fluweel
schuw en humanistisch dood gaan.
voortaan zal de hete ijzeren keel
der ontroerde beulen muzikaal opengaan

Dat liegt er niet om. En eigenlijk is dit een nog veel te 'schone' poëzie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Lucebert nogal wat weerstanden opriep. Eén van de dichters met die vooroorlogse opvattingen was Bertus Aafjes. Hij betichtte Lucebert in een fel en emotioneel artikel van rauw en irrationeel fascis-

me. Lucebert was geraakt tot in het diepst van zijn ziel. Hij wordt gerekend tot het systeem dat hij zo hartgrondig verfoeit! In een open brief in *De Groene Amsterdammer* van 4 juli 1953 reageert hij woedend op de aanval van Aafjes.⁴

In de literatuur van de eerste decennia na de oorlog heeft de benadering van Lucebert het gewonnen. De rijmwoorden verdwenen en de experimentelen maakten furore. Op dit moment is het politieke engagement voor een groot deel verdwenen, maar de artistieke opvattingen van de Vijftigers hebben effect tot nu toe. Die opvattingen waren weinig hoopvol. Stuiveling constateert:

Niemand kan ontkennen, dat de tegenwoordige literatuur nogal somber is. [...] het verhalende proza houdt zich bij voorkeur bezig met figuren, die op de den of de andere wijze te gronde gaan, of die op zichzelf de belichaming zijn van de ontbinding, angst, en wanhoop.
(Anbeek, 1986.65)

Het werk van Anna Blaman en een boek als *De avonden* van Gerard Reve voldoen helemaal aan deze typering. Volgens Rijnsdorp is dergelijke literatuur heel goed te verklaren. Het weerspiegelt namelijk de geest van de jaren vijftig. Die geest van de tijd is:

chaotisch, gejaagd en opgejaagd, agressief, moe en doodsbang
(Anbeek, 1986.65)

In het verleden werd deze literatuur, ook onder gereformeerden als onacceptabele literatuur verwezen naar het rijk van de langharige werkschuwe student, die onder invloed van somber existentialisme en verdovende middelen geen enkele nuttige bijdrage leverde aan de opbouw van de maatschappij. En dat was in de jaren '50 en '60 toch

het belangrijkste: de opbouw van de maatschappij. Iedereen keek vooruit. De oorlog kreeg geen aandacht, werd verdrongen. Het ging goed in Nederland en het vrije westen. En als er over oorlog nagedacht moest worden, over de toenmalige actuele conflicten als de Korea-oorlog, de inval in Hongarije, kortom de koude en – soms – hete oorlog, dan waren de antwoorden eenvoudig. Het communisme moer bestreden worden, bijna ten koste van alles. De bekende roman van Mulisch, *De aanslag* tematiseert deze stemming van de jaren zestig. De vijand van de oorlog hervonden we in de communisten achter het ijzeren en bamboe gordijn. De ontkenning van de oorlog in ons eigen land en onze eigen opstelling en schuld, werd niet gevoerd.

In de literatuur was dat anders. Mulisch stelt die vraag in zijn roman *De aanslag* heel nadrukkelijk. Het verzet doodt de gevaarlijke verrader Fake Ploeg in de wetenschap dat er zeker represailles zullen komen. Die komen dan ook, het vredige en onschuldige gezin van vader en moeder Steenwijk wordt op één jongetje na uitgemoord. Dat is dus de schuld van de Duitsers. Maar als het verzet die Fake Ploeg dan niet had neergeschoten, dan was dat gezin niet uitgemoord. Maar als blijkt dat het lijk van die NSB'er nog verlegd is, dan wordt de vraag wie de schuld draagt wel heel gecompliceerd. Als die mensen nu eens niet... En waarom hebben ze hem dan voor het huis van de Steenwijks neergelegd? Als je er over nadenkt, word je er gek van. Misschien is er maar één oplossing. Het advies dat de jongen Anten Steenwijk in de cel van Truus Coster krijgt: die het gedaan heeft, heeft het gedaan. De Duitsers hebben Coventry gebombardeerd, de Geallieerden Dresden. De Nederlanders stuurden, in samenwerking met de Engelsen geheime agenten, de Duitsers pakten ze op. Maar... Coventry had toch gespaard kunnen worden...? Moest Dresden echt gebombardeerd worden?

Niet voor niets noem ik Dresden. Al in 1959 gebruikte Mulisch dit gegeven voor zijn roman *Het stenen bruidsbed*. De vraag naar de schuld van is in deze roman misschien van minder belang. Wel het effect van de enorme vernietiging. En als er sprake is van schuld, dan ligt die bij de Engelsen! Datzelfde geldt voor de meest bekende roman van W.F. Hermans *De donkere kamer van Damocles* die in 1958 verschijnt. In dit boek wordt helemaal afgerekend met de traditionele schuldverdeling. De oorlog is een krankzinnige chaotische, maar volgens Hermans wel levensechte situatie.

In 1959 werden deze vragen door de grote massa in Nederland niet gesteld. In de literatuur wel. Eigenlijk was er in de literatuur maar een heel korte windstilte: van 1947 tot 1953. Maar de problemen die de Nederlandse schrijvers aandroegen konden de Nederlanders niet aan. De absurditeit van de oorlog was wellicht zo enorm dat ten koste van alles toch een zin in de oorlog gevonden moest worden. Maar dat zoeken naar zin belemmerde velen in de confrontatie met het eigen verleden. Schrijvers die die confrontatie aandurften kregen een stempel: negativisme en doemdenken.

Aan de andere kant is het opmerkelijk dat toch in deze jaren boeken met als thema 'de oorlog' enorm goed verkopen. *Het Achterhuis* van Anne Frank beleefd in 1957 zeven herdrukken en in datzelfde jaar is *Het bittere kruid* van Marga Minco een bestseller. Werden de boeken uitsluitend gelezen als spannende literatuur? Zagen de Nederlanders de literatuur als uitsluitend fictie, zonder enige realiteitswaarde? Of waren de Nederlanders de stem van het collectieve geweten. Schreven zij op wat 'wij' eigenlijk allemaal dachten? Dat laatste is zeker mogelijk. Want wie zal, als hij werkelijk de afzichtelijkheid van de Shoah tot zich door laat dringen, niet stil worden als hij *Het Achterhuis* van Anne Frank leest? Wat hebben wij, Nederlanders nu werkelijk gedaan

ter voorkoming van die massamoord? Die vraag stelt Ida Gerhardt zich ook⁵:

De teruggewezen gave

't Was winter en al schemerig in de stad.
Ik wilde het Janskerkhof over gaan,
eigenlijk om bij Anne Frank te leggen
een bosje bloemen dat ik bij mij had.
Ik had ze al van het papier ontdaan,
maar week terug. Het beeldje op het plein
in deze schemering leefde en zag mij aan
en stille lippen wilden mij iets zeggen,
terwijl ik onbewegelijk bleef staan.
Niets stoorde dit ontijdelijk samenzijn.
Tot hoorbaar werd haar woordenloos ver-
maan,
zij, een Joods kind dat weet van eeuwen
heeft:
'Gij waart daarbij. Ook nu zij niet meer
leeft.'

De Duitsers hebben de schuld van de d o g . Dat is de heldere boodschap van heel veel jeugdboeken, zeker van die van onze jeugd. Wat dat betreft liepen de ontwikkelingen in de jeugdliteratuur zeker niet parallel aan die van de volwassen literatuur. Nu is daar, met *Boris* van Jaap ter Haar en de boeken van Gertie Evenhuis en Ida Vos ook verandering in gekomen. Maar de domme, dikke brute en schuldige Duitser vinden we niet terug in de boeken van Mulisch, Hermans, Minco, Vestdijk, Presser, Ruyslinck, Pointl enz. Integendeel. In het *Behouden huis* (1951) is de Duitse officier de gecultiveerde muzikale en nette heer. In *Montijn* van D.A. Kooiman is de wrede brutaal een Nederlandse NSB-jongen van gereformeerde komaf. Betekent dat nu dat de Duitsers gem schuld hadden? Dat kan toch niet waar zijn? In haar roman *De tweeling* (1993) behandelt Tessa de Loo dit probleem. Lotte en Anna zijn zusjes. Een tweeling. Door omstandigheden moeten zij voor de oorlog uit elkaar. Lotte gaat naar Nederland en Anna blijft in Duitsland. Na de oorlog treffen ze elkaar in Spa en

met horten en stoten vertellen ze elkaar hun relaas. Toen de Nazi's aan de macht kwamen was dat voor Anna op zich geen probleem. Het leven van Anna ging gewoon door. Soms moesten ze positie bepalen ten opzichte van het fascisme, maar een absoluut 'nee' was eigenlijk onmogelijk. Dan zou het leven niet geleefd kunnen worden. Toen de oorlog werkelijk begon, werden de problemen steeds groter. In Nederland, voor Lotte vanwege het communisme van haar familie en de onderduikers die komen en David, de jongen die door hen verborgen wordt, op wie ze verliefd wordt en die uiteindelijk weggevoerd en vermoord wordt. Voor Anna die dan weer hier, dan weer daar moet wonen, die verliefd wordt op een keurige jongen van de SS, die trouwt en weduwe wordt. Nooit heeft zij aan de trekker gezeten. Heeft zij dan schuld? 'Ik ben geen haartje beter, maar ook niet slechter dan de meesten...' zegt zij tegen haar zus, die daar alleen maat kwader om kan worden. Natuurlijk hebben zij het geweten en dus hebben zij schuld, zo redeneert Lotte. En dan zou de woede om die collectieve schuld misschien kunnen omslaan in individuele vergeving? Onzin vindt Anna. Mij hoeft niets vergeven te worden, want ik heb niets misdaan (253).

In Spa vertellen ze elkaar de afloop van de oorlog. Anna wordt ingezet bij de zorg voor gewonden. Ze is toch weduwe en heeft eigenlijk niemand meer. Ze ergert zich vreselijk aan de Amerikanen die als wild-westboys rondlopen. Hadden zij niet de indianen uitgemoord? Was de burgeroorlog in Amerika zo verheffend? Wat hebben de Yankees in Vietnam gedaan? En wat hebben ze eigenlijk met de echte boeven gedaan? Die hebben ze naar The States gehaald om te werken bij de NASA en CIA (378).

Tessa de Loo laat in Anna de Duitser aan het woord die net zo goed het slachtoffer van de d o g is geworden. Een thema dat tot voor

kort nog onbesproken bleef (behalve W. A.-man van Theun de Vries *W Oorlog zonder vrienden* van Evert Hartman). Maar, in vraag je je wel af: waar zijn de echte oorlogsmisdadigers gebleven bij Tessa de Loo? Had zij de lezer niet meer kunnen overtuigen door naast de argeloze en aardige SS-er Martin ook de 'echte' SS-er te portretteren? In hetzelfde jaar waarin Tessa de Loo haar roman publiceert, verschijnt de roman *De naam van de vader* van Nelleke Noordervliet. Het boek behandelt dezelfde problematiek als *De tweeling* maar dan op een veel abstracter en mythischer niveau. Augusta de Wit, de hoofdpersoon van de roman, blijkt het kind van een moffenhoer te zijn. Zij zoekt de naam van haar vader en als ze die vindt, August Schultz, blijkt hij te zijn gestorven. Haar vader leert ze nooit kennen, maar wel zijn daden. Was hij werkelijk zo slecht als je van een SS-er kunt verwachten? Zeker niet. Hij was eerder een slappeling. Was hij dan verantwoordelijk voor wat er in Nazi-Duitsland gebeurde? In de roman wordt de vraag verbreed naar de DDR en de Stasi's, Tsjecho-Slowakije en Charta '77 en zeker ook naar ieder individu. Het antwoord is opmerkelijk. In de romans van Hermans en Mulisch gaat iedere individuele verantwoordelijkheid ten onder in een chaotisch geheel van oorzaak en gevolg, waaraan je als individu alleen maar onderworpen bent. Nelleke Noordervliet geeft een ander antwoord. Een antwoord dat zij ontleent aan de klassieken. Was Oedipus, die vluchtte voor de voorspelling dat hij zijn vader zou doden verantwoordelijk voor de moord op zijn vader? Hij lijkt het toe te geven als hij z'n ogen uitsteekt, maar toch... hadden de goden het niet kunnen voorkomen? Moet hij daar om vrijgesproken worden, omdat hij er toch niets aan kon doen? Nee, schrijft Noordervliet. De goden willen niet de vrijspraak maar de aanvaarding van schuld door het offer (208).

Het dragen van de schuld van de oorlog is voor ieder mens onmogelijk. Daar is die te groot voor. Hét offer voor die schuld kan dan ook geen schepsel brengen. Maar een offer kan de mens wel brengen: verzet tegen alles wat 50 jaar geleden de wereld zo ontmenselijkte, protest tegen onderdrukking en totalitaire regimes. Op die manier kunnen we aanvaarden dat het vooral onze schuld was dat het 50 jaar geleden zo afschuwelijk fout ging met de wereld.

Literatuur

Ton Anbeek, 'Idealisme cynisme ironie'. In: *Vrij Nederland*, Boekenbijlage. 11 mei 1985.

Ton Anbeek, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*, Amsterdam 1986.

Ida Gerhardt, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1985.

Tessa de Loo, *De tweeling*, Amsterdam 1993.

Harry Mulisch, *De aanslag*, Amsterdam 1982.

Nelleke Noordervliet, *De naam van L. vader*, Amsterdam 1993.

Lucebert, *Apocrief. De analphabetische naam*, Epe 1980 (1952).

Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*, Amsterdam 1985.

D.H. Schram en C. Geljon, *Overal sporen De verwerking van & Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*, Amsterdam 1990.

D.Schram, 'Taal behoudt de feiten'. In: D.H. Schram en C. Geljon, *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*, Amsterdam 1990.

A de Vries, 'De oorlog komt steeds dichterbij'. In: D.H. Schram en C. Geljon, *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1990.

¹ Uit: Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*, Amsterdam 1985, pag. 157-158.

² Uit: Lucebert, *Apocrief. De analphabetische naam*, Epe 1980 (1952), pag. M

³ Uit: Lucebert, *Apocrief. De analphabetische naam*, Epe 1980 (1952), pag. 10.

⁴ Zie voor deze affaire en de schokkende vergelijking die Lucebert maakt tussen hem en Christus, o.a.: Jan Oegema, 'Religieuze daïsme. De schim van Hugo Ball in Luceberts reëliek aan Aafjes'. In: *Literatuur*, 9115, pg. 293-301.

⁵ Ida Gerhardt in: *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1985, pag. 382.

50 JAAR NA DE HOLOCAUST:

EEN LES VOOR EUROPA OF...?

Crista Lok

We leven in het jaar 1995. Op zich is dat natuurlijk niets bijzonders, maar wij hier in Europa vinden 1995 allemaal een heel speciaal jaar. Nou ja, allemaal, of dat echt zo is, wordt sterk betwijfeld. In dit jaar wordt herdacht dat 50 jaar geleden er een eind kwam aan de Tweede Wereldoorlog, en daarmee een eind aan heel veel ellende. Wat die ellende precies inhield weten wij, als jeugd van tegenwoordig, eigenlijk alleen maar omdat er zoveel over geschreven is of omdat een familielid er wel eens over verteld heeft. De jeugd wordt verweten zo licht met onze vrijheid om te spinnen, alsof vrijheid & gewoonste zaak van de wereld is. Een term als antisemitisme zouden wij niet meer kennen of we zouden doen alsof het niks bijzonders inhoudt. Is dat werkelijk zo?

In 1939 begon de Tweede Wereldoorlog, een feit dat op school met geschiedenis geleerd moet worden. Na de Eerste Wereldoorlog brak er een zeer onrustige periode aan. Er waren weinig mensen tevreden en daar probeerde de politiek op in te spelen. De fascisten en de nationaal-socialisten kregen steeds meer invloed. En toen er een economische crisis uitbrak, zochten de mensen helemaal naar een nieuw houvast. En dat houvast dacht men te kunnen vinden in die ene Führer. De joden werden hun leven steeds minder zeker en de dreiging van oorlog werd steeds groter. Er brak uiteindelijk ook oorlog uit. Jodenvervolg, razzia's, concentratiekampen, het zijn allemaal termen die we h e n bijna automatisch plaatsen in de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Er werd honger geleden, zekerheid kende

men niet meer en er waren vele, vele doden. Na 1945 zei men dan ook: 'Dit mag nooit meer gebeuren'. Nog steeds zijn er mensen die leven met oorlogstrauma's, die nachtmerries hebben en veel verdriet door het verlies van familieleden en/of vrienden. Nooit wel! Hoeveel mensen hebben dit wel niet gezegd en hoe vaak wordt dit nu nog gezegd? Vertel het aan het nageslacht. Zij moeten weten wat er gebeurd is en dat zo iets absoluut nooit meer mag gebeuren. Laat hen weten wat de waarde van vrijheid is.

En wij behoren tot dat nageslacht. Wij leven in vrijheid, in een vrij land, wij horen en lezen van de ellende van de Tweede Wereldoorlog. En wat doen we ermee?

Er zijn mensen die er heilig van overtuigd zijn dat hun verhalen over de Tweede Wereldoorlog verteld moeten worden en zij reizen stad en land af, ja zelfs door Europa en Amerika, om lezingen te houden. Maar daarnaast zijn er ook mensen die ervan overtuigd zijn dat, wat je ook zegt en doet, de huidige jeugd toch doet wat ze wil. De jeugd is onverschillig en oppervlakkig, interesseert zich niet meer voor de echt belangrijke dingen in het leven en leeft er maar wat op los. Ze zijn nergens anders van overtuigd dan van hun eigen gelijk. Alles wat tegen hen gezegd wordt, is verspilde moeite. En van de Tweede Wereldoorlog willen ze al helemaal niks horen. Discriminatie en racisme zijn onlosmakelijk met de jeugd verbonden. Kijk maar naar de groei van extreem-rechtse partijen. En dat ze de holocaust ontkennen, is het niet verschrikkelijk? Nee. met & jeugd van tegenwoor-

dig is niks te beginnen. Ach ja, natuurlijk is niet — — zo, uitzondering bevestigt immers de regel...

Misschien is het waar dat de jeugd lichtzinnig met haar vrijheid inspringt. De jeugd leeft immers in vrijheid en weet niet beter dan dat er vrijheid in Nederland is. Maar hoe gaan de volwassenen met hun vrijheid om? Ik las in het *Reformatisch Dagblad* van 24 maart jl. een artikel over drie broers die een boekje hebben geschreven over de klaagzieke Nederlandse burger. De gemiddelde Nederlander heeft altijd wat te klagen, is het niet over het weer, dan is het wel over de buren of over de hoge koffieprijs. En dat terwijl er elders in de wereld echte ellende heerst. En dan durven ze ook nog te beweren dat de jeugd, ondanks de vele rijkdommen maar moeilijk tevreden & *illen is. Hoe komt het eigenlijk dat zoveel Nederlanders over zoveel dingen ontevreden zijn, terwijl in zo'n rijk en vrij land leven?

Waaruit vloeien racisme en W-minatie eigenlijk Er wordt inderdaad gediscrimineerd, maar wie durft te beweren dat dat vroeger nooit gebeurde? Dat het nu vaker voorkomt, kan natuurlijk ook komen doordat er meer buitenlanders in Nederland wonen dan vroeger. *Pop against racism* is een anti-racistische organisatie. Op hun *Racism beat it-popfestival* komt altijd heel veel jeugd af. Verder zijn er veel razend populaire, niet-blanke popsterren, en wat te denken van al die voetballers van buitenlandse afkomst? Vooral de jeugd is dol op hen.

Het is waar dat extreem-rechts overal aan het groeien is, maar extreem-rechts is echt niet iets van de jaren '90. Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren er ook al (of misschien beter gezegd waren er ook nog) rechts groeperingen. En de extreem-rechtse partijen beweren er voor h ontevreden Nederlander te zijn. Ook hieruit blijkt dat de Nederlandse burger niet zo erg tevreden is in dit kleine, maar vrije en

rijke land.

Toen er enige tijd geleden sprake van was dat Bevrijdingsdag afschaffing mocht worden van de kroonprins, is er een enquête onder de jeugd gehouden. Daaruit bleek dat de jeugd wilde dat de Tweede Wereldoorlog herdacht moet blijven worden.

Ontkenning van de holocaust?

Door sommigen wordt dat inderdaad gedaan, maar de meesten zijn ervan overtuigd dat er echt zoveel joden vermoord zijn in concentratiekampen. En toen een poosje geleden een film in de bioscopen draaide over de holocaust die zo levensrecht was, waren er velen diep van onder de indruk. Ja, er raken nog veel mensen diep onder de indruk als ze iets zien, lezen of horen over de holocaust, over de verschrikkingen die de joden en hun helpers moesten doorstaan. Daar blijft het merendeel van de jeugd echt niet onverschillig onder. En als mensen zeggen dat men niks heeft geleerd van de Tweede Wereldoorlog, is dat standpunt zeer begrijpelijk.

Kijk maar eens naar het voormalig Joegoslavië (een standaard-voorbeeld, ik weet het), maar er zijn natuurlijk ook genoeg racistische aanslagen op te noemen, en ook de groei van extreem-rechts is niet bepaald geruststellend.

1995. Wij leven nu 50 jaar in een vrij land en dat gaan we vieren. Niet alleen zij die de Tweede Wereldoorlog meegemaakt hebben, maar de latere generaties & Hopelijk wordt over vele jaren het be-

vrijdingsfeest nog gevierd, ook als er niemand meer leeft die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt. Zoals het er nu uitziet, vindt het merendeel van de jeugd dat ook erg belangrijk. Het is van belang dat iedereen wordt geïnformeerd over de holocaust en over de gevaren van het nazisme. Maar mensen zijn af en toe erg hardleers. De volwassenen moeten natuurlijk wel het goede voorbeeld geven. De jeugd zou tegenwoordig maar moeilijk tevreden te stellen zijn. Is dat eigenlijk raar met al die klagen de volwassenen als voorbeeld? Voor wassenen die over dingen klagen die niks voorstellen vergeleken met de ellende in de rest van de wereld. Ze hebben het er nauwelijks over dat ze blij zijn om in een vrij land te leven, hebben het alleen maar over geld- en plaatsgebrek en over het ellendige weer hier in dit kikkerlandje. Alleen op 4 en 5 mei hoor je tevreden geluiden over dit vrije land. Hopelijk beseft het merendeel van de Westeuropese bevolking toch nog wel dat het naziisme echt geen grotere plaats mag hebben, vooral als men weet wat voor ellende dat heeft veroorzaakt zoveel jaar geleden, in heel Europa. Daarom moeten we samenwerken en niet elkaar met een beschuldigende vinger aanwijzen.

1994-1995: Wat is het fijn en wat een zegen om in een vrij land te wonen. 50 jaar bevrijding: dat is zeker de moeite waard om gevierd te worden.

BOEKEN VAN DS. A. MURRAY BLIJVEN SPREKEN, 25 UITGAVEN W.O.

DE SLEUTEL TOT HET ZENDINGSVRAAGSTUK, DE GEEST VAN CHRISTUS, DE WARE WIJNSTOK, NIET MIJN WIL, VOLKOMEN OVERGAVE, IN DE GEBEDSSCHOOL VAN JEZUS, ETC.

bij de Chr. boekhandel of bij:

E Gazon
uitgeverij

APELDOORNSELAAN 2, 2573 LM
DEN HAAG. TEL. 070-3469729

PROFEET EN MARTELAAR
IN EEN MONDIGE EN ZONDIGE WERELD

Vlak voor het einde van de Tweede Wereld-oorlog stierf in het Duitse concentratiekamp Flossenbürg de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer. Hij had slechts 39 jaar geleefd. Sinds 1943 zat hij gevangen wegens verzet tegen de Hitler-staat. Hem wachtte – met name na de mislukte aanslag op Hitler van 20 juli 1944 – een gewisse dood. Dat liep op die vroege ochtend van maandag 9 april 1945 uit op de galg. Indrukwekkend was zijn laatste gang naar het schavot.

Tien jaar na dato beschreef de daar aanwezige kamparts hoe hij de laatste minuten meemaakte. 'Op de morgen van die dag ongeveer tussen 5 en 6 uur werden de gevangenen, onder hen generaal-admiraal Canaris, generaal Oster en de jurist Sack, lid van de Hoge Raad, uit hun cellen gehaald en de rechterlijke voorlezen. Door de halfgeopende deur van mijn kamer in het barakkengebouw zag ik, voordat hij zijn gevangenislieden uittrok, pastoor Dietrich Bonhoeffer knielen om een innig gebed tot God uit te spreken. De overgave en de zekerheid van gehoord te worden straalden af van de manier waarop deze sympathieke man bad; het heeft mij tot diep in mijn binnenste geroerd. Ook op de plaats van de terechtstelling zelf sprak hij nog een kort gebed uit en bestieg daarna moedig de trap naar de galg. De dood volgde na enkele seconden. Ik heb in mijn bijna 50-jarige loopbaan als arts nauwelijks een man gezien die in zo volledige overgave aan God stierf.'

Levensloop

De dag voor zijn sterven had Bonhoeffer de Bijbeltekst van 1 Petrus 1:3 nog uitgelegd: 'Geloofd zij de God en Vader van onze Here Jezus Christus, die ons naar zijn grote barmhartigheid door de opstanding van Jezus Christus uit de doden heeft doen wedergeboren worden tot een levende hoop'.

Bonhoeffers levensverhaal (1906-1945) is zonder meer boeiend. Belangrijke momenten zijn er genoeg: al op 21-jarige leeftijd promoveert hij; daarna volgt hij nog een serie colleges in o.m. New York en begint al op 25-jarige leeftijd te doceren in Berlijn. Als Adolf Hitler in 1933 de hoogste macht in Duitsland gaat uitoefenen – en Duitsland binnen de kortste tijd een gelijkschakelde nazistaat lijkt te worden, beschiedt Bonhoeffer hoe groot het gevaar van acceptatie en aanpassing is voor de Evangelische Kerk. Zijn eerste preek na Hitlers 'Machts-

Dietrich Bonhoeffer

'übername' maakt direct duidelijk dat Bonhoeffer maar één gezaginstantie kent in de kerk: het Woord van de levende God. Deze Berlijnse theoloog vindt in Martin Niemöller een zeer gedreven medestander. Uit hun kring komt de 'Bekennende Kirche' voort, die als 'belijdende kerk' tegen het hakenkruis vasthoudt aan het kruis van Christus als centrum en fundament van het geloof. Over het aantal predikanten van deze beweging moet men beseffen dat het steeds een minderheid is geweest. De 'officiële' kerk krijgt een rijksbisshop toegevoegd en dient de staat zonder al te veel reserves. Bonhoeffer wordt in 1935 leider van de alternatieve predikantenopleiding in het Berlijnse Finkenwalder instituut reeds in 1937 gesloten. Martin Niemöller verdwijnt achter de tralies en blijft tot 1945 Hitlers

persoonlijke gevangene. Er blijft nog de riskante mogelijkheid om illegale cursussen aan aanstaande predikanten te verzorgen.

Het verzet tegen Hitler vindt ook zijn reden in de Jodenvervolgung. Bonhoeffer is onthutst over de vertoonde Jodenhaat in de 'Reichskristallnacht' (nov. 1938) en probeert vanaf dat moment Joodse landgenoten te helpen, iets waarmee hij tot in de oorlog doorging.

Hoewel Bonhoeffer de kans heeft gehad om in New York te blijven doceren tot na de (mogelijke) val van Hitler, heeft hij toch gemeend in 1939 terug te keren naar zijn Heimat. Zijn solidariteit met zijn volk woog hem zwaar!

Toen hij vlak voor de bevrijding van Europa zijn aardse leven op het schavot beëindigde, had Bonhoeffer vanzelfsprekend nog geen afgeronde theologie & ethiek klaarliggen. De later uitgegeven brieven en notities aan zijn vriend en leerling Eberhard Bethge leveren ons de mogelijkheid op om enige kenmerkende thema's in het vizier te krijgen die voor de naoorlogse inzichten omtrent ~~te~~ thema 'kerk en samenleving' zo invloedrijk bleken te zijn.

Actualiteit

Hoe ga je om met een verwereldlijkte kerk? ~~Wat~~ is nodig om m'n kerk weer ~~te~~ leven te brengen? Om haar de verantwoordelijkheid tegenover haar leden én de samenleving op een juiste, christelijke manier te kleven?

Bonhoeffer had vanaf zijn eerste optreden ervaren hoe in Duitsland (en daarbuiten) religie beleefd werd als een zaak die er bij velen 'gewoon' bij hoorde. Zoals men boodschappen deed, deed men ook op gezette tijden aan religie. Het behoorde tot de folklore des levens. Maar wie meende dat men de status van christen kon hebben door alleen maar lid te zijn van de kerk, kreeg van Bonhoeffer te ho-

ren dat geloven en werken een eenheid vormden. Wie in Christus' lijd en verzoening deelt, gaat vervolgens ook leven uit de vernieuwing van Gods Geest.

~~Maar~~ veel Duitse kerkleden pasten zich aan aan de nazi-machten en meenden dan ook dat de bijbelse leer overeenstemde met het gedachtengoed van de 'theologische afdeling' van de nazi-staat. Nier kon men zich immers 'Deutsche Christen' noemen! ~~Terwijl~~ men niet besefte welke grens men was gepasseerd: die van & aanpassing, ja nog erger, de capitulatie!.

Leefden veel Duitse christenen met een 'twee-terreinenleer'? Dm lag de oorzaak misschien wel bij Luther en waarschijnlijk nog meer bij diens leerlingen uit latere eeuwen, die de boodschap van de reformatie over verzoening en gehoorzaamheid aan Christus hadden beperkt tot een strikt persoonlijke zaak. Daarmee werd het wezenlijke van het christelijk geloof ernstig verzwakt, ja verminkt. Het zout verloor daarmee zijn werkingskracht!

Tegenover deze krachteloze boodschap stelt Bonhoeffer een hartschotelijk pleidooi voor het ernstig nemen van Christus' oproep tot navolging. Van hieruit komt hij tot zijn centrale stelling: 'Alleen de gelovige is gehoorzaam en alleen de gehoorzame gelooft.' Hier formuleert Bonhoeffer duidelijk het adagium waarnaar hij zelf geleefd heeft. Het is een voluit bijbels uitgangspunt. Er wordt een sterke verbinding gelegd tussen de elkaar schijnbaar bestrijdende teksten Romeinen 1 : 17 en Jacobus 2 : 24 – een ~~thema~~ waarmee Luther nog al had geworsteld.

Het thema navolging kan men uitgebreid nalezen in Bonhoeffers boek met deze titel dat uit 1937 dateert.

Een kritische opmerking maakte prof. dr. C.J. de Ruijter toen hij stelde dat bij Bonhoeffer het verschil tussen Christus en de christenen soms bijna wegvalt, waardoor de betekenis van het kruis gemakke-

lijk zal verduisteren. Bonhoeffer schreef o.m.: 'Zon ——— ving is het lijden van Christus, dat ons bevolen wordt. Het is iedere christen opgelegd'. Het lijkt erop, dat Bonhoeffer het begrip navolging hanteert als zo'n nauwe band tussen Christus en de gelovigen, dat het onderscheid tussen Hem en ons verwaagt.

Mondigheid

De door Bonhoeffer in de gevangenis geschreven brieven en verhandelingen – in 1951 uitgegeven door Bethge onder de titel *Widerstand und Ergebung* (= *Verzet en overgave*; in 1977 verscheen een 'erwiderterte Neuausgabe') – bevatten veel 'notities' die na de Tweede Wereldoorlog overgenomen en uitgewerkt zijn door anderen. Eén daarvan is het thema van de mondige wereld. Daarmee wordt dit bedoeld: de tegenwoordige mensheid komt steeds verder in het kennen, het beheersen van de problemen in de wereld. De technische vooruitgang bijv. is verbluffend! Dus komt de vraag op: Heeft de mens God nog wel nodig? God als schepper? Onderhouder? Of dient God alleen nog maar om de 'gaten in onze kennis' op te vullen ('Lückenbüsser'). Dan raakt Hij gaandeweg steeds meer op de achtergrond! God als randverschijnsel. En de kerk zou er goed aan doen maar te zwijgen. Je kunt er als kerk toch niet naar streven de mensheid terug te dringen in de vroegere religie-cultuur! Aldus de moderne gedachtegang Bonhoeffers antwoord? De kerk zal de wereld op wereldse wijze (i religieus) moeten benaderen en in niet-religieuze vormen en termen moeten spreken van God. De kerkwoorden van de Bijbel zullen een nieuwe interpretatie moeten ontvangen. En deze interpretatie zal vrij moeten zijn van de volgende vier onjuistheden: a) vrij van de trekken van het individualisme (het heil voor de gelovende enkeling); b) bvens vrij van de oude voorstellin-

gen betreffende het hiernamaals, de hemel; c) ook vrij van de gedachte van het apart staan van de religie in het leven; en d) vrij van de opvatting van het elitair-zijn van de christen (en het christelijke). Omdat Bonhoeffer dit alles maar in schetsmatige vorm heeft – bereikt, moeten we hem meer zien als ideeëndrager dan als constructeur van de naoorlogse wereld. De veelheid van Bonhoeffer-interpretaties – nu laat zien hoe velen zich haken – in de problematiek dom Bonhoeffer aan de orde gesteld. Globaal kunnen we drie tapen interpretaties onderscheiden (vanuit evenveel richtingen):

- de vrijzinnige, die een strak horizontalisme predikt, waar men inderdaad God naar de rand van de wereld heeft verwezen; men kan denken aan John Robinsons 'God is dood theologie', vgl. de jongste aanval op God in het boek van mevr. Karen Armstrong;
- de meer orthodoxe, die de verantwoordelijkheid van de christen voor de samenleving benadrukt in de Navolging van Christus en daarin het normatief bewustzijn versterken wil; hier kan men G. Huntemann wellicht beschouwen als een auteur die Bonhoeffer teveel voor de orthodoxe kar spant;
- de oecumenische (van vooral de Wereldraad van Kerken), die de wereldwijde sociale problematiek wil aanpakken zonder een sterk door de Bijbel beheerst normbesef, en daarmee het a-migieuze element van Bonhoeffer verzelfstandigt en losmaakt van de Duitse context.

voor kerk en wereld – en daarin geen 'ideologieën' duldde die God naar de kroon staken – kunnen wij veel van deze martelaar leren. Iedere menselijk gedachte is ondergeschikt aan Gods Woord. Toch is er de culturele mondigheid als onomstootbaar gegeven. Als een steeds sterker wordende anti-goddelijke macht. We vragen: Heeft Bonhoeffer niet teveel ruimte gegeven aan 'de m l d' als aan (mede)bepalende factor in het spreken van de kerk en de gelovigen? Hoe geloofwaardig is de kerk als haar spreken consequent in 'wereldse termen' moet worden vertaald? Kan men dat volhouden – ook als de culturele machten zich steeds verder verwijderen van God en kerk? Zit er dan juist niet wéér het gevaar van aanpassing in die zo indroevig het kenmerk vormt van grote delen van de Duitse christenheid tijdens Hitler?!

We stemmen in met de beoordeling van De Ruijter als hij de hier genoemde fout bij Bonhoeffer signaleert: 'De werkelijkheid waarin hij leefde werd voor hem oriëntatiepunt, toen het ging om de vraag hoe God het best gekend kan worden in dit leven. Maar toen kón de Bijbel niet meer écht open gaan: Bijbelse woorden moesten toen omgesmeed worden. Hier ligt de grote zwakte van Bonhoeffers werk. Want God zoekt inderdaad met Zijn genade deze wereld waar wij middenin staan. Maar pas als we Hem willen kennen zoals Hij Zich openbaart, zullen we de kracht van Zijn heil ervaren in de genezing en vernieuwing van dit aardse leven'.

Enige literatuur over Bonhoeffer:

- Georg Huntemann, *Der andere Bonhoeffer. Die Herausforderung des Modernismus*, Zürich 1989.
- Sjirk Kuijper P.zn., 'Dietrich Bonhoeffer 1906-1945: Christen met twee benen op een brandende aarde'. In: *Ned. Dagblad* (ZoZ) 8 april 1995.
- Heinrich Ott, 'Dietrich Bonhoeffer'. In: Martin Greschat (Hrsg.), *Gestalten der Kirchengeschichte*. Band 10,2. Stuttgart usw. 1986, S. 270-288.
- C.J. de Ruijter, 'Profeet van een wereldlijk christendom'. In: *Ned. Dagblad* (Variant) 6 april 1985.
- C. Trimp, *De dienst van de mondiale kerk. Een confrontatie met het appél van de 'mondige' wereld*, Goes 1971 (m.n. hoofdstuk 5).

Een halve eeuw na Bonhoeffer

Waar Bonhoeffer met grote inzet zowel het Oude als het Nieuwe Testament beschouwde als normatief

boeken • antiek • antiquariaat

DE BRON

in- en verkoop 2e hands boeken

catalogus op aanvraag

Maandereind 19 • 6711 MI We • Holland • Telefoon: 08380-11587 • Telefax: 08380-52306

NIET LIEFHADDEN TOT DE DOOD

Temidden van een ware startvloed aan goede en minder goede oorlogsboeken (lecturen literatuur) ligt daar een boek dat werkelijk de moeite waard is. Men kan het eenvoudigweg niet ongelezen laten. En als men het leest, kan men de emoties nauwelijks onderdrukken. Onder de titel die we boven deze aankondiging plaatsen, gaf de in Amerika wonende Nederlandse verzetsstrijdster **Dia** Eman haar oorlogsverhaal nu pas uit. Nu pas: ze wilde eerst eigenlijk niet, maar de opkomst van het neo-nazisme – ook in Amerika! – gaf de stoot tot publikatie. Mevr. Eman is daarbij

geassisteerd door James Schaap, docent Engels aan het (bekende) Dordt College in Sioux Center (USA).

Bet is een boek waarin zonder enige opsmuk, zeer goed gedocumenteerd uit ego-documenten, een verhaal wordt geboden van christenen die in de jaren '40-'45 hun plicht verstonden tegenover hun al of niet-Joodse medemensen. Een verhaal tegelijk van een vrouw die haar verloofde, Hein Sietsma, heeft verloren in het verzet tegen de nazi's. De lezer wordt deelgenoot van haar onbeschrijfelijke verdriet als ze na de bevrijding hoort van zijn

dood in het concentratiekamp.

Maar men wordt tegelijk deelgenoot van de enige troost in leven en sterven: Christus, de grote bevrijder.

Treffend is ook het motto dat mevrouw Eman voor haar boek 'leende' van Dietrich Bonhoeffer: 'Als Christus iemand roept, vraagt Hij hem te komen sterven'. Uit diens *Navolging*. Diet Eman schreef een bijzonder indrukwekkend boek!

N.a.v.: Diet Eman en James Schaap, *Die hun leven niet liefhadden tot de dood*. Uitgeverij Medema Vaassen, 1995. ISBN 90-6353-232-6. Omvang 304 blz., paperback. geïllustreerd; prijs: f 29,95.

ETHISCHE RECHTVAARDIGING VAN DE OORLOG?

Bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog past ook bezinning op het verschijnsel oorlog. Ds. L.H. Kwast (nu synodaal-gereformeerd emeritus-predikant van Kol-Tum en eerder jarenlang reserve-lergerpredikant) schreef op uitnodiging van het ICTO (= Interkerkelijk Comité Tweezijdige Ontwapening) een leerzaam boekje over de ethische aspecten van de oorlog. In een pakkende stijl weet hij een betoog op te zetten waar je over blijft nadenken. Ook al is er de laatste decennia veel geschreven over oorlog en ontwapening, dit boekje is niet overbodig. Eigenlijk wil ds. Kwast, net als bijna ieder mens, wel af van het verschijnsel oorlog. Maar hij toont in een nuchtere, christelijk-historische uitsenzetting aan dat men dit niet hoeft te verwachten. Pacifisme is verwerpelijk. De wetten van de oorlog, van het

conflict tussen staten en volken, hebben hun eigen dynamiek. Maar dat is niet iets waar men zich maar bij moet neerleggen. Want je bent als mens verantwoordelijk voor de totale schepping! Daarom is de atoombom op Hiroshima (1945) ook niet goed te keuren.

Maar is er intussen nadien een betere wereld gekomen? Stapelen zich niet nog veel meer brandstoffen op die een nieuwe wereldwijde oorlog zullen veroorzaken? Hoeveel sociaal-economische, etnische, religieuze conflicten kunnen niet een volgende wereldbrand inluiden? De bezinning op de geestelijke krachten die de wereld in haar greep trachten te krijgen, maakt de mens-van-vandaag realistisch. En graag ook blijvend verantwoordelijk op zijn eigen, vaak kleine plek. Tot de dag van God aanbreekt. Het boekje begint met het verhaal

van de oorlog en haar vele verschijningsvormen. Het passeert verder allerlei ideeën en ideologieën die ermee in verband zijn te brengen. En het loopt uit op een rake analyse van de moderne wereld op weg naar de 21e eeuw waarin de hoop op vrede bijna sterft in een mondiale crisis. En waarin de moderne el-
lebogen hun effecten wel zullen bereiken. Maar zijn dat soort oorlogen nag te rechtvaardigen?

Maar God regeert en stuurt door elke oorlog en iedere crisis verder aan op de nieuwe hemel en nieuwe aarde.

Ds. Kwast schaamt zich niet voor die evangelische waarheid.

N.a.v.: L.H. Kwast, *Een gepasseerd station. Ethische rechtvaardiging van de oorlog?* Uitgave van het ICTO, Postbus 299, 7900 AG Hogeveen. ISBN 90-71514-06-4. Mede-uitgever is: Boekhandel Danhoff, Zuidhorn. Rijs f 15,95; omvang 128 blz.

Vrijwilligers: 'Zijn wij wel verzekerd?'

Deze vraag heeft menig lid van de Commissie van Beheer, de Kerkeraad of andere vrijwilligers binnen de kerkelijke gemeente, wel eens gesteld zonder daar een duidelijk antwoord op te hebben ontvangen. Vaak wordt de vraag bevestigend beantwoord doch indien **verzocht** wordt om een schriftelijke bevestiging van de **verzekeraar** blijkt opeens het tegendeel **het** geval.

Een standaard aansprakelijkheidsverzekering welke in de **regel** door de Gemeente wordt gesloten, **dekt** dat risico immers niet.

Inzage in menige polis **leert** bovendien dat ook de verzekerde hoedanigheid vaak veel te beperkt is. Een **hoedanighedsomschrijving** als 'eigenaar/exploitant van een kerkgebouw' is bepaald onvoldoende en kan bij schade tot een **hoop** discussie aanteyding geven.

Een Gemeente is toch immers ook **b.v.** werkgever van personeel en binnen de Gemeente vinden toch via clubs en verenigingen tal van activiteiten plaats, waarbij ook schade aan **derden** kan worden veroorzaakt? Die hoedanigheden dienen eveneens **verzekerd** te zijn.

Hoe is verder de aansprakelijkheid van de predikant geregeld? Voor **alle duidelijkheid**, het betreft hier niet zijn particuliere aansprakelijkheid indien hij privé op bezoek is bij een familielid en daar schade veroorzaakt. Neen, bedoeld wordt de aansprakelijkheid in zijn hoedanigheid als predikant, **waarvoor** zijn particuliere aansprakelijkheidsverzekering geen dekking biedt, evenmin als overigens de particuliere aansprakelijkheidsverzekering van **b.v. het kerkeraadslid** dekking biedt voor schaden welke hij in die hoedanigheid aan derden toebrengt.

Als de Gemeente in die gevallen niet zelf **al** kan worden aangesproken, is **het** dan niet op zijn minst **redelijk** dat de Gemeente er **voor zorgdraagt** dat de predikant **of** de vrijwilligers (secundair) als mede-verzekerden op de polis worden meeverzekerd evenals dat het geval dient te zijn **voor** vorenbedoelde clubs **en/of** verenigingen welke op enigerlei wijze binnen de gemeente actief zijn?

Als de Gemeente zelf niet aansprakelijk is zal zij zich in ieder geval moreel **aansprakelijk** voelen en **door** de **kring** van verzekerden uit te breiden, kunnen **problemen** dienaangaande **worden** voorkomen.

Door **ervaringen** **wijs** geworden heeft **Donatus** een aansprakelijkheidspolis ontwikkeld waardoor dergelijke discussies tot het verleden behoren.

Wellicht is het raadzaam **deze** kwestie **eens** in interne kring te bespreken.

Vele Gemeenten hebben de weg naar Donatus reeds gevonden, immers **voor** de verzekering van de kerkelijke eigendommen is Donatus reeds vele jaren de specialist bij uitstek.

Naast de gratis taxaties heeft Donatus als onderlinge **verzekeraar** in de brandtekening de afgelopen 10 jaar gemiddeld liefst **50%** van de premie aan haar **verzekerden** terugbetaald. Donatus heeft immers geen aandeelhouders en de winst komt enkel ten goede aan de leden in de **vorm** van **premierestitutie**.

Ook bij de aansprakelijkheidsverzekering hoeft u **het voor** de premie niet te laten. Op basis van een verzekerd bedrag van **f 2.500.000,-** per **gebeurtenis**, **bedraagt** de vaste premie in de meeste gevallen nog geen **f 100,-** per jaar.

Meer informatie? Bel (073-122166) of **vul** onderstaande strook in en vraag **eens** vrijblijvend om een offerte of om een onderhoud.

O.V.M. Donatus U.A.

Antwoordnummer 167

5200 VH 's-Hertogenbosch,

- ☐ Ja, wij zijn geïnteresseerd in een stukje maatwerk.
Stuur ons, geheel vrijblijvend, een offerte.
- ☐ Ja, wij zouden graag **een** gesprek met Donatus willen hebben.
Belt u **ons** voor een afspraak?

Naam contactpersoon :

Namens
.....

Adres
.....

Postcode/plaats
.....

Telefoon
.....

